

Régészeti-növénytanai megjegyzések Moór Elemér:

A bor és szőlő c. cikkéhez

A botanika egyes ágai, így elsősorban a régészeti-növénytan,¹ az ősnövénytan, a genetikai növény-földrajz, valamint az áréalgeográfia számára rendkívül fontos lenne növénytakarónk minden egyes fajának történetét legalább vázlatosan ismerni: A kérdéses faj mikor és hol keletkezett? Onnan hova terjedt el; újabb másodlagos centrumai hol alakultak ki, s oda növényünk hogyan, milyen útvonalon és mikor került? A kérdéses fajt területünkön spontánnak tekinthetjük-e, vagy tágabb jelentéssel értelmezett adventívnek?² Az illető növény terjedését-, illetve terjesztését milyen tényezők okozták? Nagyjelentőségű, de napjainkig egyik legkevésbé tisztázott kérdés, hogy az egyes fajok mikor kerültek területünkre. S amennyiben terjedéséhez az ember legalább valamilyen formában hozzájárult: Melyik kultúrához, századhoz köthető megjelenése? Ez utóbbira a régészeti leletek adhatnak felvilágosítást.

Ezek a kérdések csupán a legátfogóbbak, számos rész-kérdésből tevődnek össze, amelyekre önmagukban is nagyon nehéz válaszolni. Nagyon gyakori eset, hogy csupán klasszikus növénytanai módszerek alkalmazása mellett, a felvetett kérdésekre még hipotétikus választ sem tudunk adni. Ezért a régészeti-növénytan a klasszikus növénytanai módszerek mellett többek közt a történettudományok, a néprajz és nem utolsósorban a nyelvtudományok adatait is kénytelen figyelemmel kísérni.³

Régészeti-növénytanai adatgyűjtés során néhány szerzőnél megfigyelhetünk, hogy esetenként nyelvészeti elképzeléseik az illető kérdéssel foglalkozó egyéb tudományágak eredményeinek ellentmondanak: így az okleveles adatoknak, a régészeti és régészeti-növénytanai leleteknek; de a néprajz adatait sem veszik figyelembe. Ezt tapasztaltuk Moór Elemér címben jelölt cikkével kapcsolatban is.⁴ A továbbiakban a Szerző állításait a fentebb említett és hiányolt tudományágak eredményeinek felhasználásával a régészeti-növénytanai (archaeobotanika) kritikai módszerrel kívánjuk korrigálni.

Az említett cikk zárójelben közölt alcíme („A szőlőtermelés kialakulása népünknel az idetartozó szókészlet tükrében”) arra engedi az olvasót következtetni, hogy a szőlőtermesztéssel kapcsolatos szókészlet feldolgozásával találkozunk. Tehát a telepítés előtti talajelőkészítés, az ültetés, a szaporítás, a növényápolás és növényvédelem, a növekvő- és fejlődő növény szerveinek népi-nevezéktani; továbbá a termelés és termés védelmének, a szüret, a borászat, a vegetációs időszak és a téli munkák mesterszavainak, eszközeinek, az ezzel kapcsolatos szokások névgyűjteményét, a társadalmi és jogi kifejezések összefoglalását vártuk elsősorban. Vártuk a szóeredetek feldolgozását rövid nyelvészeti utalásokkal. Végetül az adatok összesítését is, ahol az e tárgykörrel foglalkozó tudományágak esetleges ellentmondásai nyelvészeti megmondások alapján feloldódnának.

A cím tágkörű jelentésével szemben, alig néhány említett szóra történő utalással, igen messze következtető elmélet felállításával találkozunk.⁵

A cikk alapvető mondanivalója az, hogy őseink a szőlőtermesztést nem ismerték, „a borral, mint itallal, még Kelet-Európában ismerkedtek meg; bizonyára... kereskedelmi cikként... Valószínűleg török *szatácsok* révén származott el

hozzájuk a Pontus mellékének bora”.⁶ Továbbá az, hogy őseink csak a Kárpát-medencében ismerkedhettek meg a szőlőtermesztéssel, „nyilván az itt lakó szlávok révén, akiknek már lehetett szőlőtermelésük”. A Szerző szlávok alatt itt a bolgárokat és a dunántúli szlovéneket érti. Nem jelöli meg viszont, hogy azok kiktől vették át a szőlőtermesztést, ami viszont biológiai, történeti és nyelvészeti szempontból egyaránt jelentős kérdés.

A Szerző a korábbi nyelvészeti eredmények alapján⁷ írja, hogy a „szőlő” szavunk megfelelője egy török nyelvben sem szolgál a *Vitis vinifera*-nak, vagy természetének megnevezésére, hanem egyszerűen csak, ’bogyót’ jelent. Ez lehetett a mi nyelvünkben is a *szőlő* szó eredeti jelentése”.

Bogyó szavunk viszont mai tudásunk szerint finn-ugor eredetű, s esetleg uráli alapalakkal rendelkezik.⁸ Nyelvünkben e szó egyébként ma is tágabb értelemben *bacca*-t, szűkebb értelemben *uva*-t, ’szőlőbogyó’-t⁹ jelent. Nem látszik valószínűnek, hogy *bacca* ’bogyó’ jelentéssel a meglevő szavunk mellé (amit mind a mai napig is megőriztünk), újabbat átvettünk volna annak idején a Kazar-kaganátus területén, ahol abban az időben már szőlőtermesztés folyt (lásd később). Megjegyezzük, hogy a *meggy* szavunk szintén finnugor eredetű, amelynek megfelelői részben szintén ’bogyó’ jelentésűek.¹⁰ Tehát a nyelvünkbe kerülő újabb szó csakis valamely újabb bogyótermésű növény (pl. szőlő) megismerésével függhet össze.

A *ribizkét* (*Ribes rubrum* L.=R. *spicatum* Robs.+R. *silvestre* [Lam.] M. et K.) sem egyszerűen *szőlő*-nek nevezi népünk, mint azt a cikkben találjuk, hanem *veresszőlő*-nek. Ismert még ez a növény *Szent Iván*-, vagy *Szent János szőlőcskéje*, de *tengeriszőlő* néven is.¹¹ A gyöngyösi szótártörödek is, amely Melich János szerint 1519 és 1556 között íródott,¹² *Tengery szőlő*-nek nevezi,¹³ Szamota I.—Zolnay Gy. legkorábbi idevonatkozó adata 1531-ből származik.¹⁴ Szikszai Fabricius Balázs szótára, amelyet 1590-ben adtak ki, szintén megemlékezik a *tengeri szőlő*-ről.¹⁵ Megjegyzendő, hogy ez utóbbinál kifejezésünk szőlők, egres társaságában fordul elő. Ebben az időben ugyanis mindhárom növényt rokonnak tartotta a közvélemény, bizonyos hasonlóságuk alapján: valamennyi fászárú évelő; karélyos, vagy karélyosodó levelekkel; a bogyótermésük fürtökben állnak, s virágaik nem különösebben feltűnőek. Érthető, hogy az egrest (*Ribes uva-crispa* L. ssp. *grossularia* [L.] Rchb.) *bodorszőlő*-nek és *csipkeshözölő*-nek is ismerik.¹⁶ A XVI. században még *szőlő egres* néven is megemlékeztek e növényről.¹⁷ Tehát, mint azt már mondtuk, a növények hasonló megjelenésére utal a *szőlő* kifejezés, de a másik taggal azon nyomban meg is különbözteti attól. Az említett példáknaál a kicsinyítő képző a fürt méretbeli különbségére utal, a névalkotás tehát a kérdéses növények összehasonlítását vette alapul.

Más mérges, vagy egyszerűen általánosan hasznosíthatatlannak minősített növényeknél, amelyek nevében az egyik tag ’szőlő’ (pl.: *béka*-,¹⁸ *cigány*-,¹⁹ *eb*-,²⁰ *farkas*-,²¹ *medve*-,²² *piros kutya*-,²³ *róka*-,²⁴ *varjúszőlő*²⁵ stb.), nagyon gyakori a pejoratív jelző. Más ’szőlő’ taggal összetett növénynevekből következtetni tudunk annak felhasználási területére is, mint például a *szépasszonyiszőlő*, vagy *szépasszony*-

szőlője esetében,²⁶ amelyet Kovács János és Beke Ödön meggyőzően kapcsolt a néphit boszorkányaihoz.²⁷ A mérgező növény²⁸ esetében ez a megkülönböztetés is babonás-peicratív jellegű!

Az elmondottak alapján nem fogadhatjuk el a Szerző értelmezését, amely eleve tartalomváltozást tételez fel; mivel népünk minden esetben az összehasonlítás alapjául a *bortermő szőlőt* (*Vitis vinifera* L.; Synonym = *V. vinifera* L. ssp. *sativa* [D. C.] Hegi et Beger) veszi. Ez pedig a növény általános ismeretén és természetesen túlmenően, a 'szőlő' szóval képzett növénynevek másodlagos keletkezését, vagyis a vele kapcsolatba hozott növény későbbi megismerését bizonyítja. A megismerés alatt természetesen ebben az esetben a növény használhatóságának, vagy nem használhatóságának, illetve hatásának felismerésére gondolunk.

A *Vitis vinifera* L.-t nyelvünkben csupán egyetlen szó jelöli, a *bortermő szőlő* kifejezést a növénytan vezette be más fajoktól való megkülönböztetés céljából. Szőlőfajtáink nevei (dinkák, bakatorok, gohér stb.) pedig nem a faj, hanem annak egyes cultivarietas-ainak jelölésére szolgálnak. *Szőlő* szavunk társtalansága nyelvünkben feltűnő, hiszen az egyes növényeket népünk rendszerint vidékenként más és más névvel ruházta fel. A népi synonymák hiánya önmagában is általános és korai természetét bizonyítja.

Gombocz Z. szerint a *szűr* ige a bolgár—török jövevényszavak rétegéhez tartozik nyelvünkben, amely a *szőlő*, *csiger*, *bor*, *seprő* szavakkal alkot egységet.²⁹ A Szerző a *szűr* ige eredetét elfogadja, viszont az állattartással, pontosabban a túrókészítéssel hozza kapcsolatba.³⁰ Kutatásunk ezt az elképzelést kevésbé vette figyelembe, s mind a mai napig Gombocz Z. véleménye felé hajlik.³¹

Szabadjon azonban megjegyezni, hogy ezen ige tartalmánál fogva a ma élő nyelvünkben is sokkal átfogóbb jelentésű: Olyan tisztítási folyamatot jelöl, ahol csupán folyadékot áteresztő rendszerrel, cseppfolyós halmazállapotú anyagot választunk el szilárd, esetleg gél-állapotútól.³² További, másodlagos jelentései is erre a tartalomra vezethetők vissza. A szó általános értelmezése mellett már e szó első jelentésében is előfordul 'soprejétől leszűrni, letisztítani'. Általánosan használjuk e szót gyümölcsök, különösképpen szőlő levének tisztítási munkafolyamatára.³³ Mint ilyen magában foglalja a kémiai technológiában jól ismert *dekantálás*-t is, amikor a leülepedett szilárd, vagy gél állapotú anyag fölötti folyadék-reteget leöntjük, vagy leszívátjuk.

Állításunkat a gyöngyösi szótártörődék is megerősíteni látszik: Az ott említett és orvosság készítésére használatos (tehát igen tiszta vizet) nem főzték (desztillálták),³⁴ nem *szűr-ték*, hanem *Orwossaghnak walo: walsztatott esso wysz-et*³⁵ alkalmazták. Ezt a vizet dekantálás útján nyerték. Ugyanakkor a törődék készítői³⁶ ismerték a *Bor szwro kas-t*,³⁷ amelyről Szikszai Fabricius B. szintén megemlékezett.³⁸ Ez az eszköz mai fogalmaink szerint is szűrést végez, s a néprajz a közelmúltból is jól ismeri.³⁹ E tények miatt, megítélésünk szerint a *szűr* ige jelentései közül előzetes munkahipotézis kedvéért a szőlő szűretének (ami egyébként is innen kapta nevét) eme munkafolyamatát sem lehet kizárni.

Meggyőződésünk, hogy eredetileg a gyümölcs és szőlőlevet *szűr-ték*, az alkoholtartalmú italt pedig a *söprő-ről fejtet-ték*, akárcsak napjainkban.

Hasonló képet kapunk a vele egy fogalmi körbe sorolt *seprő*, *söprő* szavunkkal kapcsolatban is, amelyet Gombocz Z. szintén bolgár—török (legrégibb török) jövevényszavaink közé sorolt, és a szőlővel hozott kapcsolatba.⁴⁰ A cikk szóeredetét elismeri, csupán a *karó* és *komló* szavakkal (lásd később), tehát *sör*-rel hozza kapcsolatba.⁴¹ Viszont mai nyelvünkben is a *seprő* elsősorban az erjedés előtt és az azalatt leülepedett anyagokat jelenti. Legfontosabb alkotórésze a baktérium- és gombatömeg, a szervetlen és szerves eredetű üledék, valamint a kicsapódó sók. Tehát nem csak a borkak, de minden erjedéses folyamatnak egyik jellemző terméke, így a sörnek, erjedt gyümölcsleveknek; de az ecetsavas erjedés egyik termékét is, az ún. ecetágyat, emlegetik e néven.⁴² Néhány régi és ma élő további jelentése⁴³ azonban másodlagosnak látszik. Eredetileg csupán az alkoholos erjedésre, s ott is elsősorban a must és a sör erjedésére vonat-

kozott. Így mint újonnan megismert technológia mesterszava került át nyelvünkbe (vö. a bortároló edényeknél és a fejt igével kapcsolatban elmondottakkal). Véleményünk szerint a *seprő* szó kapcsolatát a bor alkoholos erjedésével — szavunk általános, főleg az alkoholos erjedésre vonatkozó jelentése és annak elterjedtsége miatt — ugyancsak nem tagadhatjuk: Többek közt a sörnevelés és bor erjesztésére nézve egyaránt elfogadhatjuk nyelvészeti bizonyítékként. E kifejezés másodlagosan ecetkészítéssel is kapcsolatba hozható (lásd később). Mindennek előfeltétele, hogy más adatok is támogassák elképzelésünket, még hozzá abból az időből, amikor őseink a bolgár—török jövevényszavakat átvették. Ezért vegyük sorra a Szerző által a sörneveléssel összetartozónak ítélt szavakat.

A sörnevelés fontos alapanyaga valamelyik *ed-faj*⁴⁴ keményítőtartalmú szemtermése, például az *árpáé*.⁴⁵ Ez utóbbi szóval kapcsolatban vitás kérdés nincs. Másik fontos alapanyaga a *komló*, amely ugyancsak legrégibb török (bolgár—török) jövevényszavaink rétegéhez tartozik.⁴⁶

Maga a *komló* (*Humulus lupulus* L.) Európa területén vadon élő, vagy kivadult növény. Spontán előfordulását a területen V. Hehn felvetette; álláspontjával A. de Candolle nem értett egyet.⁴⁷ Az újabb növényntani kutatás Vavilov álláspontját tartja alapvetőnek, amely szerint e faj géncentruma⁴⁸ a Földközi-tenger partvidékén terült el. Ezalatt kutatásunk a keleti partvidéket érti elsősorban.⁴⁹ Szükséges megemlíteni, hogy V. L. Komarov szerint napjainkban a *komló* spontán állapotban már a következő vidékeken található: „Közép-Európa, a Földközi-tenger partvidéke, Balkán-Kisázsia, a Kaukázus, Nyugat- és Közép-Szibéria, Észak-Amerika.” Számunkra fontos még, „hogy a Távok-Kelet országában csak kultúrában ismert.” E növény egyébként „Közép- és Délkelet-Európában a folyómenti ligetek és lánpterületek liánjainak szerepét tölti be.”⁵⁰ Mint ilyen, természetesen valamilyen támasztékra kapaszkodik. E kérdésre a *karó* szóval kapcsolatban még visszatérünk.

A fentiekből annyi világosan kiderül, hogy a géncentrumhoz őseink szállásterületei meglehetősen közel feküdtek. A faj természetes terjedése révén, már az utolsó eljegesedés maximuma után, minden valószínűség szerint Lebédiába is eljutott. E vidéken megítélésünk szerint esetleg a mezolitikumban, de legalább a neolitikumban számolnunk kell a *komló* megjelenésével.⁵¹ Nem szükséges tehát feltétlenül természetésére gondolnunk. Tárgyi bizonyítékok hiányában, más kultúr-növények terjedésének analógiája alapján állíthatjuk, hogy őseink legkésőbb a Kazar-kanagatus területén megismerkedtek e növényvel, majd a sörneveléssel is.

A növényntani kutatás kisebbsége elfogadja azt a nézetet, amely szerint az asszír—babiloni kultúrkör ismerte volna már a *komló* természetét. Annyi azonban bizonyos, hogy a sörnevelés igen régi eredetű, azonban *komló*val való fűszerezése teljes biztonsággal csak igen késői időből mutatható ki. I. Pipin uralkodása alatt St. Denis apátság területén *humlonarias*-t telepítettek.⁵² A sűrűsödő adatok közül most csupán annyi lényeges, hogy a Moszkva melletti Guslzy-ben már 900 táján biztos, hogy *komló*zott sört főztek.⁵³ Merken-schlag szerint a *komló*zott italok hazája feltételezhetően a Kaukázus területére esik.⁵⁴ A növény korai ismeretének azonban nemcsak a sörneveléssel kapcsolatos haszon az oka, hanem belőle étel készült,⁵⁴ és gyógynövényként is alkalmazták.⁵⁵

Az elmondottak után érdekes kérdés a *karó* szó fogalmi csoportba való beosztása. Gombocz Z. a „Ház, házi berendezés, eszközök, ipar” szavainak csoportjába sorolta.⁵⁶ Mint említettük Moór E. viszont a sörrel, *komló*val hozza kapcsolatba. Álláspontját különösebben nem indokolja. Véleményünk szerint elképzelése nyelvészeti adatok alapján is túlzottan egyoldalú.

Czuczor G.—Fogarasi J. szerint a *karó*: „Hegyes végű dorong, pózna, hasáb, melyet földbe vernek”. Említi felhasználását sövényben, szőlőben; viszont itt nem szól a *komló* és *karó* kapcsolatáról.⁵⁷ Tulajdonképpen erre nincs is szükség, mert a legrégibb török jövevényszavaink átvételének területén, az adott időben megfelelő mennyiségben találhatók már természetes támasztékon tenyésztve (lásd később).

A növényntan megfigyelései szerint ugyanis e faj⁵⁸ „támasz-

tékát a liget- és láperdők fái, cserjei szolgáltatják". Ennek hiányában a „keleti-tenger partvidékén a homoktövis (Hippophöa rhamnoides)⁵⁹ nyílt, alacsony (kb. 1 m) bozótjaira kúszik fel”.⁶⁰ Ezért aligha érthetünk egyet olyan elképzeléssel, amelyek szerint a *karó* és *komló* szavaink összekapcsolása révén hallgatólagosan csupán karós komlóművelési-módszert⁶¹ tételezhetünk fel. Kérdés ugyanis — s erre az eddigi régészeti- és régészeti-növényzeti leletek alapján nem felelhetünk — hogy a Kazar-kaganatus idején és területén egyáltalán folyt-e komlótermesztés, vagy csupán a spontán termőhelyükön gyűjtötték a sörneveléshez (vagy az említett célokra) a komló egyes szerveit, közöttük a tobozkatermését (julus)? Szükséges hangsúlyozni, hogy a komlótermesztés esetén sem szabad a mai, modern technológiához hasonló megoldásra gondolni, inkább ligeterdőkben fára futtatott, félig vadon élő ültetvényekre, legfeljebb magas póznákra kapaszkodó komlósokra gondolhatunk.

Czuczor G.—Fogarasi J. a *karó* felhasználásának leírásakor megemlékszik még a „Karókkal bekeríteni valamit” funkciójáról. Közmondásunk, „kőti az ebet a karóhoz” ugyancsak egyik ősi felhasználásra utal. További jelentései későbbi értelemből jelentenek megítélésünk szerint: „Fából csinált nyárs. Karóra huzatni az embereket... Fogas pózna, vagy szobor, melyre a tejes fazekakat akgtatják”.⁶²

Véleményünk szerint már ennyiből is kiderül, hogy *karó* eszköz egyik vagy másik funkció számára nem sajátítható ki; a komló számára pedig különösen meggondolandó. Emeltett alkalmazási területéből következik, hogy alkalmazásuk egy része másodlagos. Annyi azonban biztos, hogy a *karó* eszköz használatának kezdetére a szó származásából aligha következtethetünk! Ez az igen kezdetleges, az emberiség egyik legősibb eszköze, nagyon hosszú múltra tekint vissza; a legkezdetlegesebb halász-vadász-gyűjtőéletmód mellett is nélkülözhetetlen, de elengedhetetlen kelléke a legkezdetlegesebb kunyhó építésének is! Megítélésünk szerint ebből egyenesen következik, hogy ennek az ősi eszköznek, a bolgár—török eredetű *karó* szónak finnugor megfelelőjének is kellett lennie. A hajdani szó mellé bekerül, ma már azonos tartalmú, hajdan pedig rokonértelmű új szónak bizonyára valamely új termelési technológiával kellett kapcsolatban lennie: valamely újonnan megismert növény termesztésével. Megjegyezzük, hogy ennek a kérdésnek vizsgálata, hogy szőlővel, vagy komlóval, esetleg valamely más kultúrnövény termesztésével kapcsolatos, nem lehet a régészeti-növényzeti feladata. Most csupán nyelveink figyelmét szeretnénk felhívni tudományágunk kételyeire, égető kérdéseire.

A komló támaszigényével kapcsolatban már korábban említettük a ligeterdőket, amelyek a Szerző feltételezése szerint őseink korábbi szállásterületein nem élhettek, azt teljesen faszegény vidéknek tekinti, ellentétben másutt közölt álláspontjával.⁶³ Belső ellentmondást rejt elképzelése, mert ugyanakkor hallgatólagosan karós, vagy kordonos komlóművelési kultúrát feltételez.⁶⁴

Írásos feljegyzéssel is szembekerül a Szerző, mivel Ibn Ruszta szerint a „magyarok tartományában fában és vizekben bővelkedő”.⁶⁵ Lényeges kitétel ez, mivel az erdők valóban elsősorban a folyók és egyéb vizek partjain húzódtak. Ugyanő írja, hogy „Télvíz idején, aki ezen folyók valamelyikének közelében lakik, a folyókhoz húzódik s a telet partjain tölti el halászva; az ott tartózkodás tél idején nekik alkalmasabb”.⁶⁶ Bartha A. az őseink sertésenyésztésével kapcsolatban elmondott adataiból arra következtet, hogy a szállásterületek a ligetes sztyepp övezetében voltak, „beleértve a folyók menti galériaerdők vidékét is”.⁶⁷ Az etelközi szállásterületről (Dnyeper és Al-Duna közötti terület)⁶⁸ pedig modern idők erdőirtásai után sem beszélhetünk egyértelműen mint erdő nélküli vidékről; a kérdéses időkben legalább a vizek partján a lebediaihoz hasonló vegetáció uralkodott. Ebből következik, hogy amennyiben őseink a szőlészetet ismerték, azt a téli szállásterületen, illetve annak közvetlen közelében folytatták.⁶⁹ Itt a szőlőtermesztés rendelkezésére megfelelő mennyiségű és minőségű faanyagot biztosíthattak, de a kötőanyagot is (gyékény, káka,⁷⁰ Kötöző fű — sás⁷¹ stb.) korlátlanul gyűjthettek.

Ezek után a cikk leglényegesebb kérdésére kell kitérnünk,

t. i. hogy őseink ismerték-e már Lebédiában, Etelközben a szőlőt, annak termesztését, amit a Szerző a korábbi nézetekkel szemben tagad.

A szőlőfajok Földünkön valamikor sokkal nagyobb területen voltak elterjedve, mint napjainkban.⁷² A jégkorban azonban sok helyen kipusztultak.⁷³ A *bortermő szőlő* (Vitis vinifera L.), ez a mediterrán-középázsiai faj⁷⁴ az, amelyre a *szőlő* szavunk vonatkozik. Közvetlen ősalakja a jégkorban az európai és kisázsiai mediterráneumra húzódtott vissza. Ebben az időben spontán elterjedése a Pontus vidékét és a Kaukázust érintette. L. Levadoux ezt az állapotot térképen rögzítette.⁷⁵ Kolenatij nyomán már A. de Candolle a bortermő szőlő kialakulási centrumának a Kaukázus déli oldalának vidékét tekintette.⁷⁶ Jávorika S.—Máthé I.—Priszter Sz. ezt az álláspontot a közelmúltban is elfogadta.⁷⁷ A növényzeti adatok tehát nincsenek ellentétben a nyelvészeti adatokkal, hiszen a növényt jelölő szó a legrégebb (bolgár) török jövevényszavaink rétegéhez tartozik.⁷⁸ A hazai és szovjet kutatók eredményei alapján Bartha A. nagyon fontosnak tartja, hogy „a *bor*” szavunk analógiái kizárólag a szőlőre utalnak”.⁷⁹

Sokkal lényegesebbnek tartjuk a *söprő* és *szűr* szavak megjelenését,⁸⁰ amelyek közvetlenül a bor készítésével kapcsolatosak. Mint látni fogjuk, az írásos adatok és régészeti lelet is támogatják elképzelésünket, amely szerint őseink Lebédiában megismerkedtek a szőlő termesztésével.⁸¹

Tehát a bortermő szőlő elterjedésének jégkori határa nagyon közel esett Lebédiához, ahová igen könnyen átkerülhetett a földművelés ismeretének terjedésével, kereskedelmi kapcsolatok révén, vagy a betelepülő népelemekkel és ott meghonosodott. Megítélésünk szerint a szőlőtermesztés területeinek gyors bővülése már a neolitikus közösségek migrációja folytán bekövetkezett.⁸² Csúpn így képzelhető el, hogy Svédországban neolitikus telepen szőlőmaglenyomat⁸³ gyűjthették. Járainé az Alföldről Vitis sp. pollenjét mutatta ki az atlanti fázisból (neolitikum).⁸⁴ A tiszántúli Békés határában pedig vesszejenek 25 bronzkori faszénderagbját találták.⁸⁵ Ettől az időtől kezdve adataink sűrűsödnek, de nem is volt olyan nagyfokú éghajlatváltozás,⁸⁶ hogy a szőlő Európából kipusztult volna. Ezért véleményünk szerint, viszonylag olyan késői időben, amikor őseink a Kazar-kaganatus területén éltek, a szőlő már feltétlenül átjutott a Kaukázuson túlra, és a legrosszabb esetben is a görög—római telepések hatására e területen időszerűsítésünk IV. századig meghonosult növényünk termesztése. Ezeket a meggondolásokat a keleti kútfók is megerősítik.

Isztakhri a kazar Szemender városról feljegyezte, hogy „sok kertje van, s azt mondják, hogy... Szerir határáig körülbelül negyezer... szőlőkertet foglal magában”.⁸⁷ IbnHaukal negyvenzer kertet említ, de Isztakhri egyik kéziratában is ekkora kertbőségről olvashatunk.⁸⁸ Szőlőt termesztettek a mordatok is.⁸⁹ A kérdést D. M. Dunlop is ez úton közelítette meg,⁹⁰ azonban a perdőntő bizonyítékot a Sz. A. Pletnyeva által közölt szőlőmetsző kés szolgáltatja, amelyet a Cimljanszk-i földvárban találtak.⁹¹ A szőlőmetsző kés köpüs, fókán jól felismerhető baltácska van. A leletet leíró Pletnyeva helyesen értékelte, amikor annak rendkívüli tudományos jelentőséget tulajdonított.⁹² Számunkra igen lényeges a metszőkés, mivel a keleti kútfók szőlővel kapcsolatos adatait hitelesíti. A szőlő északi termesztési határa az Északi-féltéken az 51. szélességi fok, délen pedig a 30. szélességi fokig nyúlik; valamint már ott érdemes termesztetni, ahol az évi középhőmérséklet a +9 °C-t eléri, s a +21 °C-t nem haladja meg,⁹³ így Moór E. elképzelését a szőlővel kapcsolatban alapvetően hibásnak találjuk.

Ellentmondástól terhes a cikk következő része: „ha őseink kénytelenek voltak is elhagyni Pontus bortermő mellékét, azért az előkelők új hazájukban bizonyára már a X. század folyamán is be tudták szerezni szlávok révén a borított...”.⁹⁴ mivel saját korábbi állítása szerint őseink a borral, mint kereskedelmi áruval ismerkedtek meg, amit a török származású szatócok szállítottak számukra.

Egyoldalúnak találjuk az olyan véleményt, amely szerint Kelet-Európában a szőlőt csupán arbustum-jellegű, azaz élőfára felfuttatott termelési módszerrel kultiválták. A felhasznált irodalmat a Szerző nem jelölte meg, s így nem tudhatjuk,

hogy megállapítása melyik területre (esetleg Transzkaukázia?)⁹⁵, időre és népszerűre vonatkozik. Arbustum ugyanis csak olyan területen képzelhető el, ahol télen a magasba futó szőlő rügyei nem fagynak el! Ezen némileg segít ugyan a termeléshez szükséges növények szelektálása és megfelelőbb fajták kiválasztása; a kérdést azonban véglegesen nem oldja meg.

Az pedig, hogy a szőlő eredetileg liánszerű növény, csupán annyit jelent, hogy valamilyen támasztékot (fa, lugas váza, kordon, „karó” fából, nádból, venyigéből stb.) igényel, hogy fényigényének megfelelően a magasba kapaszkodva asszimiláló felületét a nap közvetlen sugárzása érhesse. A Kazar-kaganatus területén használt termesztési módszerre pillanatnyilag csupán egyetlen adat alapján következtethetünk a *karó* szó eredetén kívül, s ez a már említett Cimljanszk-i metszőkés alakja. Ugyanis a kés köpűje hosszabb, vagy rövidebb nyél csatlakozását biztosíthatja. Viszont a fókán található baltácska, s annak rövid éle arra enged következtetni, hogy a nyél túlságosan hosszú nem lehetett, mert akkor a baltácska kezelése nehézkessé és bizonytalanná válik. Patay Árpád írja: „Kopaszmeteszés fejművelésnél a fej idős részei elhálnak. Az elhalt részek eltávolítása szükséges, erre a célra szolgál a metszőkés baltája.”⁹⁶ Mindez inkább karós szőlőművelésre enged következtetni.

Mindenesetre szükségesnek tartjuk újból megjegyezni, hogy a Kazar-kaganatus területén és annak közelében mindenütt rendelkezésre állott az otlakóknak a szőlőtermesztés bármilyen módszeréhez szükséges faanyag, ami már Moór E. korábbi munkájából is következik.⁹⁷

A cikkből nem derül ki, hogy mit ért a Szerző a következő részen „római mód” alatt: „a dunántúli szlovének nem lugaszzerűen művelték a szőlőt, hanem — mondhatnánk — római módra”. Ugyanis a római szőlészet ismerte a lugasos-, karós és arbustum szőlőművelési módszert egyaránt. Megfelelő adatot pedig nem közöl a kérdés eldöntéséhez, hiszen mindegyik művelési módszer mellett venyigét, azaz száraz szőlővesszőt is nyertünk.

Szeretnénk azt is megemlíteni, hogy a régészeti leletek szerint őseink a Kazar-kaganatus területén megismerkedtek a vasból készült *kapa* szerszámmal.⁹⁸ Kezdetleges alakját, a kőkapát minden neolitikus termeléssel rendelkező csoport ismerte Európában.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, nem fogadhatjuk el azon elméletet, amely szerint a honfoglalás után a bolgárok, illetve a dunántúli szlovénektől tanulta volna a magyarok a szőlőművelést. Más kérdés az, hogy Pannóniában a honfoglalók római termelési gyakorlaton alapuló fejlett mezőgazdasági termelést, közöttük rendkívül munkaigényes szőlőtermesztést is találtak.⁹⁹ Természetesen ez az egyik oka annak, hogy az írásbeliség első emlékeiben már szőlővel kapcsolatos jogügyletekről olvashatunk. Másik alapvető oknak viszont azt tartjuk, hogy a szőlőművelés gyakorlatával már korábban megismerkedtek, hajdani szállásterületeiken azt folytatták, és gyakorlatát a Kárpát-medencébe magukkal hozták. Új hazájukban pedig e növény termesztése a helyi hagyományok és termelési gyakorlat felhasználásával történt: tehát a kétirányú termelési tapasztalat egymást kiegészítette.¹⁰⁰

A hazai régészeti-növénytanai adatok és szőlőleletek alapján már a római időkben síkföldi (vö. a békési bronzkori lelettel), és hegylejtőn települt szőlősökkel számolhatunk.¹⁰¹ Igen érdekes megfigyelni, hogy az Árpád-korban a szőlős területek a tó partjához közel feküdtek a Balaton mentén. Pákay Zs.—Sági K. szerint „az Árpádkorban a szőlő nem húzódott még fel minden esetben a Balaton koszorúzó dombokra, a tó partján, parti homokon, mélyebb fekvésű ligetekben is találunk szőlőket. Ez az érdekes jelenség nem értékelhető még. Lehet, hogy a honfoglalás idejének melegebb klímájával függ össze a kérdés, amikor a Balaton vízállása a mainál több méterrel mélyebb szinten települést engedett meg, de lehet, hogy a honfoglalást megelőző vízparti téli szállásokkal kapcsolatos szőlőművelés emlékét őrzik ezek az adatok.”¹⁰² Ugyanitt közlik az idetartozó Balaton-környéki adatokat is. Leírásuk alapján véleményünk szerint a korabeli vízrajzi adottságokon¹⁰³ túlmenően feltétlenül közrejátszott a

gyakorlatban is bevált korábbi (lebediai, etelközi) termelési tapasztalat, amelyhez még feltétlenül keletről behozott, párára és gombabetegségekre kevésbé érzékeny fajták is köthetők.¹⁰⁴ Természetesen szárazabb körülményeket jól értékesíthető fajták betelepülésével is számolnunk kell ebben az időben. E kérdés részletes tisztázása kutatásunk egyik legegésőbb kérdése.

Nem olyan egyértelmű annak a népességnek a kérdése sem, amely a római mezőgazdasági hagyományokat átmentette a honfoglalás koráig, mint azt a cikkben olvashatjuk: *Hiszen régészetünk mind a mai napig ebből az időből széleskörű szláv etnikumot kimutatni nem tudott!* Nyilván sajtóhibából ered, hogy az „erdős Dunántúlt” a X—XI. században¹⁰⁵ foglalták el őseink.

Nem tartjuk sem szerencsésnek, sem elfogadhatónak azt a módszert sem, amikor pár évszázaddal későbbi okleveles helynévanyagból közvetlenül honfoglaláskori viszonyokra következtet vissza a Szerző, anélkül, hogy statisztikai, településföldrajzi és történeti szellemű kritikát alkalmazna. Hiányoljuk, hogy a *vinar* szóból eredő helynevek mellett csupán annyit említ meg, hogy az „ország tele van Szőlős névű helynevekkel”.¹⁰⁶ Azonban a szláv-, magyar- és egyéb nyelvekből származó szláv helynevek területi megoszlása, időrendbeli jelentkezése alapján az adatok nincsenek értékelve, ami nélkül a kérdéses téma nyelvészeti értékelése nem megoldható. A *Szőlős* helyneveket a Szerző csupán a kereszténységgel hozza kapcsolatba. E helyneveket aligha az államhatalom határozta meg, s így felmerül a következő kérdés: őseink mikor váltak annyira kereszténynek, hogy a keresztény rítusból és szimbolikából jól ismert növényről nevezzék el településeiket? Amennyiben a szláv eredetű helynevekből bátran következtethetünk a honfoglaláskori állapotra, akkor mire következtethetünk az igen elterjedt *Szőlős* helyneveinkből? Megítélésünk szerint azonban a *Szőlős* és *vinár* összetételű helynevekből csupán a növény helyi termesztésére tehetünk észrevételeket, mint ahogy a határjárásokban található fafajok népi neveiből is nehezen következtethetünk a helyi lakosság nyelvére.¹⁰⁷

Kétes értékűnek látszik a *Vyndurna-Scelleus* XIII. századi okleveles említése is ebben a kérdésben. A forráshely megjelölése nélkül közölt egyedülálló adat kettőzött helynévnek mindkét tagja analóg jelentésűnek tekintendő a Szerző szerint. Feltételezését ha el is fogadnánk, az egyetlen adatból még nem derül ki, hogy melyik néven elsődleges? Azt sem tudjuk meg belőle, hogy nem csupán az oklevélíró, vagy a határbejárás résztvevő személy (aki idegenajkú is lehetett) egyéni fordítása, ami csupán önmaga tájékoztatására került ebben a formában az oklevélbe? Az sem derül ki ebből, hogy a szláv eredetűnek tartott *Vyndurna* helynév nem korai telepítések, illetve kézművesek betelepülése révén honosodott meg? E kérdések megoldása nem a régészeti-növénytan feladata, most csupán felhívjuk a figyelmet, hogy az idézett szláv eredetű helynevek a honfoglalás után több mint két évszázaddal kerültek az okleveleinkbe!

Okleveles adatok és a táj ismeretében azonban bizonyosnak látszik, hogy Vindornya-Szőlős nem közvetlenül a *Vitis vinifera* L.-től kölcsönözte kettős nevét. Az egymáshoz viszonylag közel települt falvak, Vindornyafok, Vindornyalak, és Vindornyaszőlős között terült el hajdan a *Vindornya-tó*. Helyét ma tőzeg jelzi. A víz említését Holub József a XIII. század elejéről ismeri:¹⁰⁸ *Echer iuxta Vindurnam f.* (Veszprém k. lt. Kál. 4.). A kettős helynév szláv eredetű tagját a magunk részéről innen véljük származtatni. — Holub J. ugyanitt mondja azt is, hogy az egyik 1274. évi keltezésű oklevélben említett Pécz nembeli Benedek unokáját, Jakab fia Lukácsot, 1336-ban Szöllősinck neveztek. A helységnév magyar tagja tehát a családnévvel szokás szerint összefonódott. Az elsődlegesség kérdésének eldöntése azonban már nem a mi feladatunk.

A cikk további részében a szőlőműveléssel kapcsolatos eszközök, annak részei, valamint az egyes munkafolyamatok tárgyalásával találkozunk. Az itt említett tárgyak, fogalmak közül azonban csupán az előzetes alapkoncepcióknak megfelelőkről hallunk, tehát az idetartozó szókészlet töredékéről. Például nem olvashatunk más bortároló eszközről, mint

a hordó rövid említése után annak szláv eredetű megfelelőiről. Így a hordó néhány megfelelőjéről a *karikafúról*, vagy röviden *fúról* nem is történik említés.¹⁰⁹ A hordó alkotórészei közül is csupán a szláv-eredetűekről emlékezik meg a Szerző, például a *dongá-ról*, de a *fal-ról* nem.¹¹⁰ Magának a hordó szónak levezetését, (*bor*) hordó *bocsk*a-ból hordó, párhuzamot hiányában nem tartjuk meggyőzőnek. A *pincével* kapcsolatban vallott nézetről csupán annyit, hogy hazánk területén eddig IX—X. századi *palotá-t* nem találtak régészeink, így ilyenkorú pincéről sem tudunk. Pedig, amennyiben ilyen volt, annak nyomát meg kellett volna találni a Veszprém megyében végzett régészeti topográfiai terepbejárások¹¹¹ során! Ugyanis e terület szőlőkultúrája vitathatatlanul ősi, s e megye területére esik Zalavár is!

Az egyik legősibb foyadéktároló eszköz a nagyméretű kerámia, szeszes erjedésnél és szeszesitalok tárolásánál is egyaránt alkalmazható. Patay Á.—Patay P. például már a korai bronzkorból szeszes erjedéshez használt kerámiaedényt mutatott ki.¹¹² A klasszikus ókorban Egyiptomban,¹¹³ Görögországban,¹¹⁴ Itáliában¹¹⁵ stb. szokásos volt kerámiaedényekben bort tárolni. Jelentőségét ebben az időben legjobban Cato munkája alapján értékelhetjük.¹¹⁶ Szókészletünk uráli alapakkal rendelkező tagja a *fazék*,¹¹⁷ amely a népi kerámiák között a legnagyobb űrmérettel rendelkezik. Ez az eszköz szintén alkalmas bor erjesztésére és tárolására. Nyugat-Grúzia keleti részében elterülő Imeretia a grúz szőlőszet egyik fontos területe, ahol mind a mai napig ismeretes a bor erjesztése és tárolása nagyméretű kerámiaedényekben. A kisebbeket *kvevri*-nek nevezik 1/2—10 *koka* űrtartalomig, míg az 50 *koka* űrtartalomig készített bortárolóedényeket *čuri* néven ismerik.¹¹⁸ Ezeket az edényeket szabadban, fák árnyékában, lugasok alatt, vagy fa-, ritkábban kőépitmény védelme alatt ássák a földbe.¹¹⁹

Másik ősi bortárolóeszköz a bőrből készült *tömlő*, amelyet a hellenisztikus Görögországban jól ismertek,¹²⁰ szoros összefüggésben volt Bacchos—Dionysos kultuszával. Tagán Galimdsán 1940-ben a Taurus hegységbeli Kara-tepeli-ek néprajzi emlékeit gyűjtve, még gyakran találkozott bőrtömlővel, sőt készítését is leírhatta saját megfigyelései alapján.¹²¹ Véleményünk szerint állattartó és részben nomadizáló népeknél elterjedésével mindig számolnunk kell. Így volt ez például a tatároknál is.¹²² Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen nálunk még a középkor folyamán is kedvelt bortároló eszköz maradt. Takáts S. felhívja figyelmünket, hogy valamikor széles elterjedtségnek örvendett hazánkban „a középkorban... nemcsak a bor, de még a hal szállítására is bőrtömlőket használtak. Az úgynevezett ivó-és konyhaedények jó része is bőrből készült.”¹²³ Elképzelését a gyöngyösi szótártörödek is támogatni látszik, ahol az *Ascopa-t Vyz hordo tömlő*-nek fordították.¹²⁴ Üres tömlőnek alkalomszerű felhasználását bizonyítja az *Ascites* magyar fordítása: *Thömlön yaro tyzes toluyok*.¹²⁵ Ennek magyarázatát a *Celindra* szó fordítása adja: *Tyszes tolwaioknak haioiok*.¹²⁶ A felfújt tömlőn való vízi közlekedés az Ammianus M. által leírt folyón való átkelést juttatja eszünkbe.¹²⁷ Kimondottan bor tárolására vonatkozik a gyöngyösi szótártörödek *Amicinum* címszavának fordítása: *Az tömlőnek az labachkaya: kyrwl ábbor ky öttetyk*.¹²⁸ Murmelius szótárában (vö. a láb-jegyzetekkel) szereplő *Tomlo syp* azonban a duda-hangszerre vonatkozik.¹²⁹ Ma is használatos kifejezésünk, amely egyéne vonatkozóan megbélyegző tartalmú, a *borostömlő*.

Meg kell emlékeznünk még a *hordó-ról* is, mint bortároló eszközzel, s annak eredetére vonatkozóan néhány megjegyzést kell tennünk. T. i. felvetődik annak lehetősége, hogy a *hordó-nak* nevezett tárlóeszköz neve másodlagosan keletkezett szó népiünkénél, amely késői fejlemény a kerámia tárlóeszközöket és bőrtömlőket kiszorította a használatból. Takáts S. szerint „a *kádár*, *pintér* és *bodnár*... idegenből kölcsönzött szók. A *hordókötő* és *borkötő* ¹³⁰ szó is egyszerű fordítása a német Fassbinder szónak... E szerint világos dolog, hogy a kádárság mesteriségét népiünk idegenektől tanulta.”¹³¹ Takáts S. azonban nem szól a *hordóverő-k-ről*,¹³² sem a *hordógyártó-k-ről*.¹³³ Így álláspontját szükséges lenne nyelvészeti síkon felülvizsgálni, mivel a népvándorláskori temetőben nem ritka lelet a dongákból felépített favödör.¹³⁴

E leletek közül is csupán a fém-abroncsos példányok azok, amelyeket adott klimatikus és talajtani viszonyok között feltárasaink során észlelni tudunk.¹³⁵ A *kád* és *kádár* szavak eredetével kapcsolatban csupán annyit, hogy e szavak legkorábbi előfordulását más, nem szláv eredetű megfelelőikkel egyeztetni lenne szükséges. Pápai Páriznál *Szölő-fedő kád: Cadus vinarius*, s így felmerül a kérdés, e szó nem középkori latinból ered-e közvetlenül? Nem hallunk a *teknő-ről* és a *szapu-ról*,¹³⁶ de a Balaton vidékén használatos *tung-ról* sem. Annyi azonban bizonyos, hogy a rómaiak Pannoniában is ismerték a hordó használatát, amit az aquincumi hordólelet is igazol.¹³⁷ Ez a másodlagosan, esetleg harmadlagosan¹³⁸ felhasznált hordó a növénytan adatok alapján azt bizonyítja, hogy azok nem a mi vidékünkön készültek,¹³⁹ s így a római hordókészítés helyi hagyományaira nincs adatunk. A Mosel-, Saar folyók és a Ruwer vidékén talált római hordóábrázolások is az aquincumi hordóval analóg bortároló eszközről adnak hírt,¹⁴⁰ amelyeken sehol sem találunk csaplukat. Megjegyzendő, hogy a középkorban is felhasználták a hordót kútépítéskor.¹⁴¹

A pannoniai hordókészítésre adatot egészen a középkorig nem találunk. A XIV. században is csak közvetve értesülünk helyi gyártásáról.¹⁴² A korábbi időkből fennmaradt oklevelek ugyanis mind jogi ügyletekkel kapcsolatosak, ezért a mindennapi étellel kapcsolatos adataink rendkívül szorványosak. A XVI. században fellendülő magánlevelezések, adóajlások, leltárak stb. már sok említést tesznek az eszközanyag-ról is. Így a középkori hordó képe világosan áll előttünk. S mint látni fogjuk, az *abroncs* szónak, illetve annak származásának különösebb jelentősége nincs, mert ebben az időben helyette — a római technológiához hasonlóan — a hordókat favezzóval kötötték meg.

A törökkori hordók készítését Takáts S. így írja le: „A hasított hordófalakat és a fenékdesszkákat úgy ahogy megbárdolták, aztán az egyes darabok közé *gyékényfüvet* illesztvén, srfos kötéllel összeszorították. Erre a faabroncsokat abroncsvonóval, vagy abroncsfogóval a hordóra szorítván, a fakarikás abroncskötő segítségével *berkével* (azaz kötővesszővel) jól összekötötték.”¹⁴² A *berke* szavunk vitatott, talán finnugor eredetű.¹⁴³ Jelentésében ugyanis nehezen egyeztethető az ajánlott *barká-val*. Tény, hogy az ily módon kötött hordókat minden évben legalább kétszer *fölberkéttek*.¹⁴² E hordók kezdetleges kivitelezése volt az oka annak, hogy általában kis hordókat készítettek.¹⁴⁴ Ez viszont a viszonylag könnyű szállítást tette lehetővé, ami a kor útviszonyai között nagyon fontos kérdés volt. A római hordókhöz hasonlóan ezeken sem találunk csaplukat: „Ha tehát a hordós borból inni akartak, akkor a hordót előbb *elfűrték*, mégpedig *hordószájfúróval*, *fenékfúróval*, vagy *csapfúróval*.”¹⁴⁵ Szükséges megjegyezni, hogy a törökkorban az arra alkalmas fát termő vidékről jelentős mennyiségű hordót szállítottak Dunántúlra.¹⁴⁶

Felmerül tehát a kérdés, hogy nem az említett hordó-importhal kapcsolatban kerültek nyelvünkbe ezek az eszközökkel összefüggő szláv eredetű szavaink? S ha igen, akkor milyen időben? Talán a *hordó* szavunk szláv megfelelői is így jutottak hozzánk? Vagy egyszerűen a szőlőtermesztő magyarság közé esetenként letelepedett szláv mesteremberek hozták magukkal e mesterszavakat? Helyi szláv lakosságtól ugyanis a hordó alkotórészeinek és segédesszközöknek valamennyi szláv nevével valamilyen formában azonnal átvettük volna. És ha a magyarság korábban nem ismerkedett volna meg valamilyen hordóféleséggel, a helyi lakosságtól sokkal több hordóval kapcsolatos latineredetű terminus technicus vett volna át!

A cikkben az űrmértékek közül csupán egyetlen edénynek, a szláv eredetű *cseber*-nek említésével találkozunk. Pedig a középkorban (pl. Zala megyében) használatos leggyakoribb mértékegységek csaknem kivétel nélkül latineredetű nevek.¹⁴⁷ Czuczor G.—Fogarasi J. szerint pedig a *csöbör* szó első jelentései mind fából készült edényekre vonatkoznak,¹⁴⁸ mint ahogy a szintén szláv eredetű *vödör* szavunk is szláv megfelelőiben űrmérték jelentéssel is rendelkezik.¹⁴⁹ Mivel ilyen faedényeket őseink korábbi szállásterületeiken már ismertek, véleményünk szerint egyetlen eszköz, illetve mérőeszköz nevének alapján a bor mérésére szolgáló űrmértékek

eredetét nem tisztázhatjuk. Különösen nem akkor, amikor ugyanaz az úrmérték más termény mérésére is alkalmas, amit a neolitikus életforma elsajátítása óta termeltek őseink.

Hasonlóképpen a *tölcser* összevetése sem kielégítő a *lėjo*-val és annak származékaival, ami először a XIV. században tűnik fel nyelvünkben. Egyébként a *lėjo*, ez a szláv eredetű szó, korábban aligha lehetett egyenértékű a *tölcser* kifejezéssel. A debreceni articulások ugyanis a remekkészítéssel kapcsolatban így írnak: „Készítsen egy jó forma és alkalmas főződő kádat, egy tizenkét csebres hordót, egy *hosszú liut*,¹⁵⁰ mindeniknek dereka, feke szépen összegyalulva legyen, hogy semmi köz ne essék.”¹⁵¹ Ez a leírás pedig nem *tölcserre*, hanem a mai napig használatban levő *töltikére*, *töltikére* vonatkozik.¹⁵² A besztercei szöszedet a borospince felszerelése között említi meg *theulthew* néven,¹⁵³ míg a zalavári leltár 1553-ból említi *bortöltike* gyanánt.¹⁵⁴ Néhány sorral odább ugyanott olvashatunk *Egy Esztergárban készült tölcser-ről* is, ami a két eszköz összetévesztését kizárja. A zalavári leltár egyúttal figyelmeztet arra is, hogy a *liu*, *lėjo* és változatainak földrajzi elterjedését, a szóhasználat eddigi kimutatható legkorábbi adatát egyeztetni szükséges a *töltike* kifejezéssel. Szamota I. felhívta már a figyelmet, hogy a besztercei és schlägli szöszedetekben milyen sok olyan régi magyar szavunk van, amelyeket azóta szlávból átvettekkel helyettesítettünk.¹⁵⁵ Ennek a gondolatnak ellenőrzése e tárgykörről kapcsolatban és összevetése más elképzelésekkel, szintén nem történt meg.

A *tölcserrel* kapcsolatban merült fel a *tök* kérdése is, amit a Szerző nagyon helyesen hozott kapcsolatba a *lopótök*-kel (*Lagenaria siceraria* [Mol.] Standley. = L. vulgaris Ser.). A *lėjo* és *tök* szláv eredetű jövevényszavaink alapján Moór E. alapkoncepciójának megerősítését látja.¹⁵⁶ — Szeretnénk előre bocsátani, hogy e növény kabakterméséből (peponium) készült és a borászatban is használatos eszközök nem csupán a Vendégségben ismertek, hanem mindenütt megtalálhatók, ahol a Kárpát-medencében szőlőtermesztés folyik.¹⁵⁷ Így általánosan ismert eszköz a belőle készült *tölcser*, vagy *töcsér* és a *lopó*, vagy *hébér*. 1460-ban már *Thewlcher* családnévről olvashatunk.¹⁵⁸ A *tölcser*t és a *lopót* a *szűkebb értelemben vett lopótökből* (*Lagenaria siceraria* [Mol.] Standley, *convar. turbinata* Ser.) készítik. Nem történik azonban említés a faj másik két változatának (*Lagenaria siceraria* [Mol.] Standley, *convar. turbinata* Ser. et *convar. gourda* Ser.)¹⁵⁹ közös magyar nevéiről, a *kabak*-ról, amellyel a palack- és körtealakú változatokat különbözteti meg népünk a *szűkebb értelemben vett „lopótök”*-től! Pedig határozottan megkülönbözteti népünk tapasztalatunk szerint az Alföldön (Battonya,¹⁶⁰ Kiskunmajsa¹⁶¹) Bácskában (Titel¹⁶²), de a Dunántúlon (pl. Zala megye¹⁶³) is. A *kabak* szó pedig Gombocz Z. szerint a legrégebbi török jövevényszavaink rétegéhez tartozik.¹⁶⁴ A régen ismert kifejezés mellé bekerülő új, idegen eredetű szó pedig legjobb esetben sem jelent egyebet, mint ugyanannak a növénynek újonnan megismert változatát, amelyet más célokra is fel lehet használni. Adott esetben azonban még ennek feltételezésére sincs szükség, mivel e változatok legkésőbb a szőlő elterjedésével párhuzamosan mindenüvé eljutottak. Kemény epicarpiuma miatt,¹⁶⁵ amelyet edény gyanánt is használtak, valamint zölden főzeléknek alkalmazható termésének haszna okozta, hogy a különösebb munkát nem igénylő növényt általánosan természetették. A Taurus hegységbeli Kara-tepeli-ek, akik lakóterületén a szőlő vadon terem, jól ismerik e növényt és eszközök készítésére használják.¹⁶⁶ Szeretnénk megjegyezni, hogy a magunk részéről a *kabak* és az ismeretlen eredetű *lopó* szavainkat a faj peponiumának népi felhasználása alapján részben a *szőlő* szavunkkal azonos fogalomkörhöz is számítjuk.

Nem tartozik szorosan a bor és szőlő kérdéséhez a káposzta¹⁶⁷ szóeredetének megvitatása, röviden azonban erről a növényről is meg kell emlékeznünk. A cikk szerint ugyanis e szó „a szlovákból vagy szlovénből kerülhetett a magyarba”, a káposztatorzs(a) egyik tájnyelvi megfelelője, a *kocon* pedig „nyilván a dunántúli szőlőnek nyelvéből”. Ez az elképzelés ebben a formában nagyon egysíkú. A káposzta szóeredet kérdéséhez csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy az orosz köznyelvben, de a hivatalos növénynevezéktanban is elő-

fordul *kanyema* alakban,¹⁶⁸ ami tágabb értelemben a *Brassica L. genust* jelöli, akárcsak a magyar nyelvben. A káposzta valamelyik kultúrváltozatát, vagy alfaját már a rómaiak is ismerték,¹⁶⁹ így akár a Kárpát-medencében, akár a Kazar kaganatus területén legkésőbbentől az időtől kezdve számíthatunk felbukkanásával. A káposzta (*Brassica oleracea L.*) nem egységes faj, tagjai (ssp. et cultiv.) valószínűleg más és más ősről vezethetők vissza,¹⁷⁰ eredetüket kevéssé ismerjük. Így csupán feljegyzésekre vagyunk utalva, amelyek szerint a jaszok (alánok) ismerték az Arany Horda idején a káposzta termesztését is.¹⁷¹ Hogy melyik változat volt azonban, az említés alapján eldönteni nem lehet. A szláv eredetű *kocon* nem általánosan ismert; a *torzs* és származékai viszont mindenütt ismertek. Ez utóbbi szó nyugateurópai eredetű.¹⁷² Az ellentmondó adatok ellenére is fel kell tételeznünk a Kazar kaganatus területén a VII–VIII. századi káposztatermelést, mivel az Arany Horda idején e területen erősen visszaesett a mezőgazdasági termelés.¹⁷³

A cikkben olvashatjuk, hogy a szőlőművelést csupán „a kápas- vagy — mondhatnók azt is — a kerti növények” megismerése után vezethették be őseink, amivel egyet is érthetjük. Nem tehetjük viszont ugyanazt a gondolat folytatásával, amely szerint „a XI. század első felében a kápas növények termesztése már meghonosodott a dunántúli magyarság gazdaságában.” Állítását azért tagadjuk, mivel kápas földműveléssel a neolitikus termelési módszer átvételének ideje óta minden esetben számolnunk kell. Más kérdés az, hogy egy adott népesség esetében a vezetőréteg közvetlenül részt vesz-e abban? Ezzel a kérdéssel egyelőre nem szükséges foglalkozni, számunkra most csupán az az érdekes, hogy a Kazar kaganatus területén ismerték a kápas növényeket,¹⁷⁴ a kapát és a csoroszlyás ekét.¹⁷⁵ A régészeti leleteket írásos feljegyzések¹⁷⁶ és nyelvészeti adatok támogatják. Finnugor eredetű szavunk az *ágy*, ami egyúttal ’gabonakévéket cséplés, vagy nyomtatás alá a szűrűre tereget’ jelentéssel is rendelkezik.¹⁷⁷ Istálló állattenyésztés kezdetleges ismeretét bizonyítja az *alom*, ez az ugor alap-alakkal rendelkező szó,¹⁷⁸ ami egymagában is a növénytermesztés ismeretét bizonyítja. A finnugor alap-alakú *apad* ige gabonafélék apadására is vonatkozik,¹⁷⁹ a *csesgely* ’ékalakú szántóföld, rét, kaszáló, sziget’ jelentésű is.¹⁸⁰ Mivel ismerték a *köles*-t,¹⁸¹ a *szem*-et,¹⁸² *csirázás*¹⁸³ is megfigyelték. Ismerték más gabonaféléket is, amelyeket a kölessel együtt közös néven *ed*-nek neveztek,¹⁸⁴ amelyek kalászatát *fej*, vagy *fő* néven ismerték,¹⁸⁵ mint azt ma is sok helyen alkalmazzák a szláv eredetű megfelelője helyett. Ugyancsak fontos bizonyítéknak tartjuk a Kazar kaganatussal való kapcsolataink előtti időkből a *fiu* kihalt szavunkat, amelyet a föld mértékegységeként, és a szláv ’mesgye’ szavunk régi megfelelőjeként is használtak.¹⁸⁶ Finnugor eredetű a *hagyma* szavunk is.¹⁸⁷ Bolgár—török jövevényszavaink szerint a Kaganatus területén talált magasszintű mezőgazdasági kultúra nagy hatással volt őseinkre, amit a következő szavak látszanak bizonyítani a már említettekén kívül (szőlő, komló, stb.):¹⁸⁸ *arat*, *árpa*, *borsó*, *búza*, *eke*, *gügyü*, *kabak* (*kobak*), *kender*, *kepe*, *ocsu*, *sarló*, *szőr*, *tarló* és végezetül, de nem utolsó sorban a *gyom*, ami a kultivált növényektől megkülönböztetésül szolgál. Mindezt végső soron maga Moór E. is összefoglalta már 1943-ban,¹⁸⁹ s ezért nehéz megérteni, hogy miért kell a XI. századba tenni a kápas növénytermesztés elsajátítását. A kérdés részletes revíziójára azonban más alkalommal kívánunk kitérni.

Visszatérve a szőlőtermesztés kérdéseire, a *venyige* és *kacorszavunk* származását sem tartjuk megfelelő bizonyítéknak. A Balaton mellékén a szőlő áttelelő hajtásának ma is általánosan használt neve a *vessző*,¹⁹⁰ de Titelen is ez a közismert.¹⁹¹ A gyöngyösi szótártörődék *feyr szőlő uesseő*-ről ad hírt.¹⁹² Szikszai Fabricius Balázs ismeri a szláv eredetű szót is,¹⁹³ tömegesen azonban ő is a *vesszőt* használja.¹⁹⁴ A Balaton mentén ritkábban használt *venyige* szó inkább ’levágott és száraz, tüzelni való szőlővessző’-re vonatkozik. A *kacor* szavunkkal kapcsolatban szabadon a figyelmet a már említett Cimljanszk-i földvár metszőkéjére felhívni, amely arra int, hogy e szó bármikor került is nyelvünkbe, gazdaságtörténeti következtetések levonásakor csupán nyelvészeti adatok alapján kétszeres elővigyázattal kell kezelni az

adatokat. Jelen esetben annál is inkább, mert a magyar nyelvben felesleges szláv jövevényszavak is vannak.¹⁹⁵

Ugyancsak félreértéseken alapszik a gerezd szavunk értékelése is. A „szőlősgazda buzgalmát” ugyanis nem a gerezd jutalmazza, mert az csupán a gyümölcs egy részét jelenti. Továbbá a termény-, illetve gyümölcs elkülönülő részének szláv eredetű neve¹⁹⁶ nem csupán a szőlő termésére vonatkozik.¹⁹⁷ Ugyanakkor azonban a szőlő termésének két másik alakjáról nem hallunk, amelyek véleményünk szerint egy nyelvben jellemzőbbek, mint a termés részének egyik idegen származású neve. Így például jellemző módon a Balaton környékén,¹⁹⁸ Zalában (!),¹⁹⁹ Szekszárd vidékén,²⁰⁰ Galgamácsán,²⁰¹ Titelen²⁰² stb. szívesebben használják a szőlő termésének jelölésére a *fej* kifejezést, vagy amint azt a gyöngyösi szótártörödekben is találjuk: *sóló feő*.²⁰³ Így ismeri Szikszai Fabricius Balázs is.²⁰⁴ Ezt a finnugor eredetű szavunkat²⁰⁵ más termések jelölésére²⁰⁶ is alkalmazzák. Ugyancsak finnugor eredetű szavunk a *fűt*,²⁰⁷ ami nyelvünkben szintén általánosan használt megfelelője. Így a kérdés nyelvészeti felülvizsgálata ugyancsak időszerű lenne.

A *szűr* igével kapcsolatban elmondottak alapján nem fogadhatjuk el a *szüret*-ről elhangzottakat sem. A szüret módjáról pedig egyelőre nehezen beszélhetünk megfelelő írásos adatok és leletek hiányában. Ismeretes azonban két olyan finnugor eredetű szó is, amelyek könnyen kapcsolatba hozhatunk a szürettel. Facsarni szokták²⁰⁸ a gyümölcs levét is.²⁰⁹ Ez annál érdekesebb, mivel már az egyiptomi ábrázolásokon is találunk olyan jelenetet, ahol a boglyók taposása után a szőlő levének kinyerésére zsákzerű eszközt alkalmaznak úgy, hogy az eszköz végeit két rúd segítségével ellentétes irányba csavarják.²¹⁰ A gyöngyösi szótártörödek *Bor szwró kass-t*.²¹¹ Murmeliusz szótára *Zurő kas-t*²¹² említi. Ezt az eszközt a század elején úgy alkalmazták Kiskunmajsán²¹³ paraszti gazdaságokban, hogy a *csumiszló*-val (*csömöszlő*, *muszholó*) zúzott, majd lábbal taposott²¹⁴ szőlőfürtök tömegébe az eszköz hegyét belenyomták. A kas belsejében összegyűlt mustot (szőlőlé) kabakból készült *merítő*-vel kimenték. A már kevés *levet* tartalmazó szemeket csak ezután helyezték át a présbe, *sajtó*-ba.²¹⁵ A *torkolyprés*, *torkoly* esetében pedig egyszerűen a helyi lakosság által megőrzött termelési szokások továbbadását és a régi eszköznél torzítását látjuk, amely eszköz működése nem lehetett azonos az ide vonatkozó szó-készlet alapján a Moór E. által elképzelt alakkal.

Ugyancsak finnugor eredetű szó-készletünkhöz tartozik a *fejt* ige is,²¹⁶ amely többek közt a bor dekantálásának kifejezésére szolgál ma is. A *facsar* és *fejt* szavaink ugyan eredetileg nem a szőlőre vonatkozhattak, azonban gyümölcsökkel, majd szőlővel is kapcsolatos korai eredetű, másodlagos jelentésüket nincs okunk tagadni, hiszen Lebédiában, ahol a szőlészettel — mai tudásunk szerint — őseink megismerkedtek, e szavak helyett másokat nem vettünk át.

A Szerző szerint a *must* és *palánta* szavak a középkori kolostorok hatására honosultak meg nyelvünkben. Nem érthetünk egyet feltételezésével, amely szerint a *must* név előtt *möst*, *m'ast'*, illetve *musztu* alakban élt volna megfelelője nálunk, amire írásos bizonyítékot nem ismer. Tény viszont, hogy a *must* és *palánta* szavaink meglehetősen késői időkben fordulnak csupán elő. Ez természetszerűen nem jelenti a fogalom ismeretlenségét, de a *must* megfelelője nyelvünkben a *szőlőlé*,²¹⁷ vagy röviden *lé*.²¹⁸ E magyar megfelelőkről azonban szintén nem hallunk. A *muslinca* szóval és származékaival kapcsolatban elmondottakról megjegyezzük, hogy az Árpád-kor alatt átvett szőlőtermesztéssel kapcsolatos szavak nem jelentik feltétlenül a szőlészet és borkészítés technológiájának ezidőben történt átvételét. Csupán annyit jelent, hogy ebben az időben is erőteljes volt a déli kapcsolatunk. E kapcsolat révén, például kereskedelem útján is sok kifejezés eljuthatott bizonyos árukkal.

Palánta szavunk azonban úgy látszik a középkorban még eredetileg általában *káposztát*, gyakran *kerek-* vagy *tarlórépát* (*Brassica rapa* L.), máskor *fehér fejeskáposztát* (*Brassica oleracea* L. convar. capitata [L.] Duch. f. alba. Lam.) és *vörös fejeskáposztát* (*B. oleracea* L. convar. capitata [L.] Duch. f. rubra L.) jelentett.²¹⁹ A *rásza*²²⁰ talán a tarlórépa latin fajnevéből, a 'rapa'-ból származik. *Palánta* szavunkkal

kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy a székelyek *palánt* szóvaltozat alatt is csupán káposztát értenek, más növény apró, magról vetett növények említésekor a növény nevével jelzik (pl. hajma-palánt), hogy milyen faj néhány leveles növényéről van szó. Az egyik közmondás is e szemléletből fakad: „A nagy palánt kész káposzta, a nagy leány kész gazdaasszony”.²²⁰ Ezeknek az adatoknak egyeztetése, összevetése e tárgykörben elengedhetetlen.

A *muslinca* nem csak az erjedő mustot keresi fel, sőt első-sorban nem azt, hanem a sajtolás után visszamaradó és erjedő törkölyt. E faj a szabad természetben egyébként mindenütt ott van, ahol szerves anyag erjed: Például lehullott vadonélő gyümölcsökön, de gombákon is megtaláljuk. Őseink nem a Kárpát-medencében találkoztak vele először,²²¹ s ha csupán kereskedelmi áruként került volna hozzájuk a bor, akkor is szükségszerűen megismerkedtek vele. Ezért magyar megfelelőivel kellett volna összevetni, amelyek közül a Szerző a *borlegy-et*²²² említi is. Ugyancsak érthetetlen számunkra, hogy korábbi szállásterületeiken őseink — ahol már a bort s bizonyára egyéb szeszszitalokat is ismertek — az *ecet*-tel nem ismerkedtek volna meg. Ugyanis a korai idők ecete aligha lehetett egyéb, mint valamely szeszszital —, esetleg törköly, vagy valamely gyümölcs leve, amely ecetsavas erjedésen ment keresztül. Népünk a közelmúltban még általánosan készítette és fogyasztotta az így készült ecetet, s az *ecetágyat* gondosan felretette újabb telep beoltásához. Az ilyen készítmények megnevezésekor pedig annak eredetét mindig utal: *Borecet*, *körteecet*, *málnaecet* stb. Így a magunk részéről az *ecet* szavunkat inkább római örökségképpen ittragadt névnek tartjuk (vö. *must*, *palánta* stb.), amely azonban már magasabb ecetsav- (CH₃-COH) tartalmú készítmények jelölésére szolgálhatott. Érdemes lenne a kérdéssel kapcsolatban a *savanyú*, *sav* és rokonértelmű szavaink nyelvészeti vizsgálatát is elvégezni.

A továbbiakban a cikkben csupán felsorolási igénnyel, néhány német telepeselek által meghonosított, valamint török kori, illetve az ezt követően behurcolt szerb — s e tárgykörhöz tartozó — szavakat említi a Szerző. Mivel ezek részletes tárgyalása elmarad, mi sem kívánunk velük kapcsolatban megjegyzéseket tenni.

Tény, hogy a szőlővel, szőlészettel összefüggő magyar kifejezések túlnyomó többsége a cikkben meg sincs említve, a szláv eredetű kifejezések is összefüggéseikből kiemelve szerepelnek. Minderre megjegyzéseink alkalmával számos esetben utaltunk. Megítélésünk szerint így különböző szavak megjelenésének sorrendje egyetlen fogalom esetében sem dönthető el Moór E. cikke alapján. Véleményünk szerint jelen esetben a módszer megválasztása hibás: A nyelvészet, a történettudomány, a régészet és a régészeti-növénytan nem fogadhat el olyan módszert, amely egy-egy szót a fogalom jelölésére alkalmazott kifejezések köréből kiragad, s azokat a vele összefüggő kérdések figyelembevétele nélkül tárgyal. Különösen nem akkor, amikor alapkonceptió bizonyítása történik. A kiragadott szavak alapján pedig nagyon kockázatos gazdaságtörténeti és etnikai síkon következtetni. Mind-ebből következik, hogy a módszertani kérdéseken túlmenően az előre kialakított szemlélet is erősen vitatható. Fehér G. már 1931-ben felhívta a figyelmet, hogy a keleti népek „nomadizálása” a régi elvek szerint többé már nem képzelhető el.²²³ Csupán a cikk szemléletéből arra kell következtetni, hogy Moór E. a honfoglalás előtti magyarság termelését a régi nézetekhez visszakanyarodva tekinti: ez pedig saját korábbi felfogásával is szöges ellentétben áll.²²⁴ A kérdés etnikai tartalmával nem foglalkozunk, azonban jogosnak látszik kételkedni a Szerző által vázolt képben.

Áttekintve az elmondottakat, bizonyítottan látjuk a következőket:

1. A pleisztocén időszak glaciálisiban Európában a mediterráneum kivételével mindenütt kipusztult a szőlő. A klímaváltozást követően a szőlő újra betelepítésével az elegyestölgyeskorban, tehát a régészeti neolitikumban számolhatunk. Őseink a Kazar-kaga-

- natus területén ismerkedtek meg a szőlőműveléssel, s minden bizonnyal Etelközben is kultiválták azt. A kaganatus területére legkésőbb a klasszikus ókor telepesei és kereskedők közvetítése révén el kellett jutnia a szőlőnek.
2. A Lebédiában megismert növény termesztése népünk-nél mind a mai napig töretlen. Magunk részéről mai szőlőtermesztésünket természetesen kettős gyökerűnek tartjuk: Időrendben másodiknak, de ugyancsak alapvető előzmények a helyi gyakorlatot fejlesztő és újjászülő pannóniai római szőlőtermesztést tartjuk. Ez a termelési gyakorlat a népvándorlaskor viharait legalább a Balaton környékén túlélte, s a mi keletről hozott ismereteinket, gyakorlatunkat és szőlőfajta ismeretünket szélesítette.
 3. Viszonylag magas termést nyújtó, jól jövedelmező növény (pl. szőlő) termesztésében csupán nagyon kivételes esetben kereshetünk etnikai sajátosságot: Az a közel azonos természeti és termelési körülmények között élő közösségek közkinccse. Az ilyen termelési ágak viszonylag gyorsan terjednek. Különösen áll ez a bortermő szőlőre, amely nem csupán népelelmzési cikként szerepel, de egyúttal élvezeti cikket is nyújt és származéka a pogány, valamint keresztény rítusban egyaránt nélkülözhetetlen.
 4. Reményünk van arra, hogy néhány régi magyar fajta vizsgálata alapján tisztázhatjuk, hogy a Kárpát-medence területére hoztak-e, illetve milyen fajtatípusokat hozhattak őseink? Ismerünk ugyanis a régi fajták között kimondottan páraigényes fajtákat, amelyek a víz közelségében jól termeszthetők (pl. *Vitis vinifera* L. cultivar. „Leányka” et „Kéknyelű”). E kérdés vizsgálatok fontosak lehetnek a téli fagyoknak jól ellenálló fajták (pl. *Vitis vinifera* L. cultivar. „Aprófehér”). A kérdés megoldása a szőlészeti és a régészeti-növénytan egyik legfontosabb feladata lenne.
 5. Korábbi szállásterületeinken elsősorban karós és kordonos szőlőművelési módszerrel számolhatunk. Lebédia déli részén azonban egyelőre nem tagadhatjuk adatok hiányában az arbustum-jellegű szőlőtermesztési megoldás korai alkalmazását sem; mint ahogy a lugasos szőlőtermesztési módszer is előfordulhat ott. E kérdés szintén tisztázásra szorul. Megjegyzendő azonban, hogy a lugasos termesztés inkább

étkezési szőlők nevelésére szolgált mind a mai napig Európában, nagyobb terület ilyen módszerű telepítésével azonban nem számolhatunk.

6. A *szőlő* taggal összetett szavak olyan növényfajokat, illetve változatokat jelölnek, amelyek megismerése a szőlőhöz képest késői, keletkezése tehát másodlagos. E kérdéssel kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül népünk képzeletdús és játékos névadó hajlamát, amikor más és más területen ugyanazon növénynek egész sor synonymájával találkozunk.
7. A *karó* szó megjelenése mögött viszont új növény megismerését gyanítjuk. A karó az emberiség egyik legősibb, sokoldalúan felhasználható eszköze. Az újonnan megismert növénynek a szőlőt tekintjük. Megítélésünk szerint a vadonélő komlóttal ebben az időben az ártéri ligeterdőkben gyűjthették. A *karó*-t a magunk részéről sem a házzal, sem annak berendezésével, vagy az iparral kapcsolatba hozni nem tudjuk. Így megítélésünk szerint a későbbiekben értelembővüléssel alakult ki a szó mai tartalma, míg ősbibb megfelelője feledésbe merült.

Végezetül szeretnénk hangsúlyozni, hogy csupán egyetlen tudományág eredményeinek felhasználásával nem lehet az ilyen összetett kérdést megválaszolni, mert ez a módszer a valóság torzulásához vezethet. Véleményünk szerint az igazságot csak a legkülönbözőbb tudományágak adatainak egyeztetésével közelíthetjük meg, a látszólagos ellentmondások feloldása mellett. Különösen fontos ez, amikor a választott kérdéssel a növénytan különböző ágai (szőlészeti, ősnövénytan, régészeti-növénytan stb.), a régészet, a néprajz, a történettudomány, a levéltári kutatás, a vallástörténet és nem utolsósorban a nyelvészet foglalkozik. Természetes viszont, hogy az összegezés alkalmával valamely tudományág sajátos kritikai módszere dominál.

Cikkünkkel ehhez a munkához akartunk hozzájárulni, bemutatva a régészeti-növénytan kritikai módszerén keresztül e tudományág nyújtotta lehetőséget. Egyben igazolni kívántuk adataink összeegyeztethetőségét más tudományágak megállapításaival. Véleményünk szerint a kérdés gazdaságtörténeti részét ennél is kiterjedtebb vizsgálattal, még több kutatási ág bevonásával közelíthetjük meg.

Füzes Miklós

JEGYZETEK

¹ A régészeti-növénytan (archaeobotanika) a növénytan sajátos ága: Régészeti feltárásokból származó növényi részek, és növényi eredetű képződmények (fonalak, textiliák, szőnyegek, eszközök, bútorok, egyéb származékok) meghatározásával, értékelésével foglalkozik. Vizsgálja a középkori növénykivadásokat. A természetudományok eredményeinek felhasználásán kívül figyelemmel kíséri a régészeti, numizmatikai, néprajzi, nyelvészeti és okleveles adatokat; de az antik auktorokat, képzőművészeti- és feliratos emlékeket stb. is felhasználja munkájához. — V. ö. Sági K.—Füzes M.: A régészeti-növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Múzeumi Módszertani Útmutató Füzetek. Budapest, 1966. 5. füzet.

² Spontán növény természetes környezetben vadon él, elterjedését természeti tényező okozza. — Tágabb jelentéssel értelmezett adventív növények szándékos, vagy akaratlan emberi tevékenység következtében kerültek területünkre, tehát nem az ősi növényzet tagjai.

³ V. Hehn, A. de Candolle, *Rapais R.* már e módszert alkalmazta. — V. ö. Sági K.—Füzes M. op. cit. 1966. 9—14.

⁴ Moór E.: Nyelvtud. Közlem. LXV. (1963) 413—423.

⁵ Füzes M.—Sági K.: Filológiai Közlem. 1968. 362—363.

⁶ A bor szállítása különleges feladatokat és felkészültséget jelent, viszont a szatóc szavunk általánosságban keleskedőt, s nem borkeskedőt jelent. — V. ö. Bárczi G.: Magyar Szófejtő Szótár. Bp. 1941. 282. és Czuczor G.—Fogarasi J.: A magyar nyelv szótára. Pest, V (1870) 1087.

⁷ V. ö. Bárczi G. op. cit. 295.

⁸ Lakó Gy.—Rédei K. (szerk.): A magyar szókészlet finnugor elemei. Bp I (1967) 108—109.

⁹ V. ö. Cserey A.: A növénytan kifejezések betűrendes ismertetése. Bp. 1907. 15. — Czuczor G.—Fogarasi J. op. cit. I. 1862. 700—701. — Diószegi S.—Fazekas M.: Magyar fűvészkönyv... Debrecen. 1807. 25. 181. — Pápai Páriz, F.: Dictionarium latino-hungaricum... Cibinii,

1767. 71, 598 stb. — *Priszter Sz.—Csapody V.*: A növényiszervezet terminológiája. A Keszthelyi Mezőgazdasági Akadémia Kiadványai. 1961. 7. szám. No. 1426—1427.
- ¹⁰ *Bárczi G.* op. cit. 200.
- ¹¹ *Csapody V.—Priszter Sz.*: Magyar növénynevek szótára. Bp. 1966. 161. — *Diószegi S.—Fazekas M.* op. cit. 180. — *Wágner J.*: Magyarország virágos növényei. Bp. 1903. 47. — Részben e növényre vonatkozik *Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.*: Budai török számadáskönyvek. Bp. 1962. 'vörös szőlő' adatai is (p. 41—42., 44., 46—47., 51—52., 62., 64., 107., 111—112., 116.).
- ¹² *Melich J.—Veress I.*: A gyöngyösi latin-magyar szótár-törredék. Bp. 1898. pp. XXVI—XXVII.
- ¹³ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 1719.
- ¹⁴ *Szamota I.—Zolnai Gy.*: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902—1906. 979.
- ¹⁵ *Melich J.*: Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ból. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XIX (1906) 48 : 20. — Vö. *Pápai Páriz, F.* op. cit. 406 (in: Uva passa). — V. ö. *Dictionarium hungarico-latinum...* Cibinii, 1767. 336 (in: Szőlő), 349 (in: Tengeri béliő).
- ¹⁶ *Wágner J.* op. cit. 47.
- ¹⁷ *Szamota I.—Zolnai Gy.*: op. cit. 939. — Vö. *Bárczi G.* op. cit. 58 szerint valószínűleg az olasz *agresta* 'éretlen szőlő' átvétele, ami német közvetítéssel is elképzelhető. Számunka lényeges, hogy az átvétel eredeti jelentése is szőlővel függ össze. *Homeros* az *Odüsszeiában* (VII. 125) említi az *Ομραε-τ*, amely éretlen szőlőt és egrest jelent egyaránt.
- ¹⁸ *Csapody V.—Priszter Sz.* op. cit. 1966. 29. — *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. I. 1862. 523. (in: Békaturujszány).
- ¹⁹ *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 1445.
- ²⁰ *Csapody V.—Priszter Sz.* op. cit. 1966. 50. — *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 1445. — *Gombocz E.*: A magyar botanika története. Bp. 1936. 53 (in: *Solanum nigrum L.*). — Azonban *Eb Szőlő* *Physalis* alkékeni L. is lehet. Vö. *Rapaics R.*: Bot. Közlem. 31 (1934) 5.
- ²¹ *Csapody V.—Priszter Sz.* op. cit. 1966. 57. — *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 1445. — *Wágner J.* op. cit. 83, 110.
- ²² *Csapody V.—Priszter Sz.* op. cit. 1966. 128. — *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 1445. — *Wágner J.* op. cit. 86. — *Hegedűs Á.—Kozma P.—Németh M.*: A szőlő. Magyarország Kultúrlórája IV/1. füzet. 1966. 11.
- ²³ *Nagy István* vörsi (Somogy m.) lakos szíves közlése szerint falujában *piros ébszőlő* néven is ismert. — *A Kútya Szőlő* egyébként *Solanum dulcamara L.* is. — Vö. *Rapaics R.* op. cit. 1934. 6.
- ²⁴ *Wágner J.* op. cit. 83.
- ²⁵ *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 1445.
- ²⁶ *Wágner J.* op. cit. 41. — *A Szép Szőlő* néha *Bryonia dioica Jacq.* is lehet. — Vö. *Rapaics R.* op. cit. 1934. 6.
- ²⁷ *Beke Ö.*: Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. XXVI. (1948) 8. szám. 17. — Vö. *Kovács J.*: Szeged és népe. Szeged, 1901. 362—363.
- ²⁸ *Wechmer, C.*: Die Pflanzenstoffe. II. Jena, 1931. 1089—1090.
- ²⁹ *Gombocz Z.—Ligeti L.*: Nyelvtudományi Értekezések. 1960. 24. szám. 17., 20., 29. — 'Csiger' szavunk *Bárczi G.* (op. cit. 40) szerint kunbesenyő eredetű.
- ³⁰ A szerző nem említi, hogy milyen török nép nem ismeri a szőlőtermesztést, holott török népek lakta terület egy részén — mint azt később látni fogjuk — e növény spontán.
- ³¹ *Bartha A.*: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 86. — *Bartha A.*: Magyar Nyelv. LXV (1969) 15.
- ³² Vö. *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 1497.
- ³³ Mint előző jegyzet, második jelentésben.
- ³⁴ Vö. *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 1719. — Vö. *Takáts S.*: Rajzok a török világból. III. Bp. 1917. 110—117.
- ³⁵ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 1789.
- ³⁶ *Melich J.—Veress I.* op. cit. pp. VII—VIII. *Melich J.* a kéziratot öt kézfől eredőnek tartja, a kérdéses jelentést senki nem javította.
- ³⁷ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 3599.
- ³⁸ *Melich J.* op. cit. 51 : 12.
- ³⁹ *Vajkai A.*: Néprajzi Értésítő XXX (1938) 174 (52) 8. kép. — V. ö. 208—215. jegyzettel kapcsolatban elmondottakat.
- ⁴⁰ *Gombocz Z.—Ligeti L.* op. cit. 17., 20., 29.
- ⁴¹ *Bárczi G.* szerint (op. cit. 274) a *sör* szó bizonytalan és vitatott eredetű: Hangtani akadályok miatt finnugor és honfoglalás előtti török származtatása valószínűtlen. *Moór E.*: A magyar őstörténet főproblémái. Szegedi Múzeumi Kiadványok I (1943) 12. füzet. 20) a *karó* és *komló* szavakat összekapcsolta: „Ezenkívül termeltek még... *komló*-t, amihez persze *karóra* volt szükség.”
- ⁴² *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 788.
- ⁴³ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 3488, 4039. — Vö. 42. jegyzettel.
- ⁴⁴ *Ed* szavunk finnugor eredetű (*Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 137), korai említésük 'gabona, Getreide' jelentésű. Tehát őseink már a Kazár kaganatus területére való költözés előtt több gabonafajt termeltek.
- ⁴⁵ *Bárczi G.* op. cit. 10. — *Gombocz Z.—Ligeti L.* op. cit. 20. — *Moór E.* e kérdéssel kapcsolatban az árpát meg sem említi.
- ⁴⁶ *Bárczi G.* op. cit. 168. — *Gombocz Z.—Ligeti L.* op. cit. 17., 20.
- ⁴⁷ *de Candolle, A.*: Teresztett növényeink eredete. Bp. 1894. 178. — Vö. *Hehn, V.*: Kulturpflanzen und Haustiere... 6. kiadás. Berlin, 1894. 463 skk.
- ⁴⁸ Gén- vagy primer centrum az a terület, ahol az illető növényfaj keletkezett. Itt a faj domináns jellegei halmazozódnak, míg a szekunder centrumban a recesszív bélyegek száma növekszik.
- ⁴⁹ *Simon T.—Mándy Gy.*: A komló. Magyarország Kultúrlórája. VII/13. füzet. 13.
- ⁵⁰ *Simon T.—Mándy Gy.* op. cit. 13—14.
- ⁵¹ Mediterrán fajok kipusztulását vö. *Sóó R.*: Növényföldrajz. Bp. 1945. 143. — *Uő*: Fejlődéstörténeti növényrendszertan. Bp. 1953. 440. — *Uő*: A magyar flora és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve. I. Bp. 1964. 87 skk. — Ugyanezekben a helyeken olvashatunk a klímaváltozással kapcsolatban lejátszódnak növények előretöréséről (klimaticus szukcesszió).
- ⁵² *Hehn, V.* op. cit. 464.
- ⁵³ *Simon T.—Mándy Gy.* op. cit. 11—14.
- ⁵⁴ *Hehn, V.* op. cit. 463 skk. — *Simon T.—Mándy Gy.* op. cit. 11—14.
- ⁵⁵ *Heeger, E. F.*: Handbuch des Arznei- und Gewürzpflanzenbaues Drogeengewinnung. Berlin, 1956. 47., 201. stb. — *Wehmer, C.* op. cit. I. 250 — Kenyérítéshez komlós korpa készítés. — Vö. *Kosutány T.*: Term. Tud. Közl. 1902. 540.
- ⁵⁶ *Gombocz Z.—Ligeti L.* op. cit. 17., 20.
- ⁵⁷ *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. III. 1865. 415 és 943: in 'komlókoró'.
- ⁵⁸ *Simon T.—Mándy Gy.* op. cit. 10.
- ⁵⁹ Mai használatos neve: *Hippophaë rhamnoides L.* — Vö. *Sóó R.* op. cit. 1966. II. 379.
- ⁶⁰ *Wágner J.* szerint (op. cit. 203) „erdők szélén, folyók partján, kerítések mentén, gyepekben az egész országban” terem a komló.
- ⁶¹ V. ö. *Moór E.* op. cit. 1943. 20.
- ⁶² *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. III. 1865. 415.
- ⁶³ *Moór E.* op. cit. 1943. 38 skk., 58 skk.
- ⁶⁴ Vö. 41. és 63. jegyzettel.
- ⁶⁵ *Pauler Gy.—Szilágyi S.* (szerk.): A magyar honfoglalás kútfoi. Bp. 1900. 169.
- ⁶⁶ *Pauler Gy.—Szilágyi S.* op. cit. 168—169.
- ⁶⁷ *Bartha A.* op. cit. 85.
- ⁶⁸ *Bartha A.* op. cit. 118.
- ⁶⁹ *Bartha A.* szerint is (op. cit. 88) a földművelést őseink a téli szállás közelebbé vették.
- ⁷⁰ Mindkét szó a legrégebb (bolgár—török) török jövevényszavaink közé tartozik. — V. ö. *Gombocz Z.—Ligeti L.* op. cit. 20. — *Bárczi G.* op. cit. 102., 146.
- ⁷¹ Vö. *Melich J.* op. cit. 13 : 18. — *Köt* ige finnugor eredetű (*Bárczi G.* op. cit. 177—178.), akár a *fű* (*Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 223—224) szavunk. A *sás* szó *Bárczi G.* szerint (op. cit. 266) esetleg szláv eredetű is lehet, de az sem kizárt, hogy oda a magyar nyelvből került.
- ⁷² *Hegedűs Á.—Kozma P.—Németh M.* op. cit. 16—17. Irodalommal.
- ⁷³ V. ö. 51. jegyzettel. — *Füzes M.—Sági K.* op. cit. 1968. 348.
- ⁷⁴ *Sóó R.* op. cit. II. 1966. 428.
- ⁷⁵ *Levadoux, L.*: Les populations sauvages et cultivées de *Vitis vinifera L.* Annales de l'Amélioration des Plantes. Ser. B. 1956. 84.
- ⁷⁶ *de Candolle, A.* op. cit. 203.
- ⁷⁷ *Csapody V.*: Színes atlasz „Magyarország Kultúrlórája”-jához. Magyarország Kultúrlórája. XII. 1961. 13.
- ⁷⁸ *Gombocz Z.* op. cit. 20., 27. — *Bárczi G.* op. cit. 295.
- ⁷⁹ *Bartha A.* op. cit. 86.
- ⁸⁰ Vö. a 29. jegyzettel és irodalmával.
- ⁸¹ Vö. a 87—92. jegyzetekkel.
- ⁸² E vándorlás folyamán került Európába a földművelés. — Vö. *Füzes M.—Sági K.* op. cit. 1968. 350—351.
- ⁸³ *Hjelqvist, H.*: Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden. Lund. 1955. 12—13., 51. — A leírás, a közőlt rajz alapján a leletet nem tartjuk *Vitis silvestris Gmelin*, maglenyomatának; mivel a mag megnyúltabb, kevésbé széles s így a magindex (szélesség/hosszúság) csaknem fele a ligeti szőlőnek; a magcsőr is rövidebb, mint ennél a fajnál szokásos. — Vö. *Terpó András*: Bot. Közl. 56 (1969) 33—34. — *Füzes M.—Sági K.* op. cit. 1968. 350.
- ⁸⁴ *Terpó A.* op. cit. 27. — V. ö. *J. Komlódi M.*: Bot. Közlem. 53 (1966) 198—199.
- ⁸⁵ *Süteber J.—Valkó E.*: Acta Agronomica. 1969. 2. szám. — Annak ellenére, hogy szöveti szerkezet alapján egyelőre a két faj nem választható szét, a leletet *V. vinifera L.*-ből származotnak vehetjük. Ugyanis a ligeti szőlőt nem szokták metszeni. 25 darabos lelet pedig csak nagyobb mennyiségű venyige elégetése után maradhat meg. Megítélésünk szerint a svédországi neolitikus maglenyomat és a hazai bronzkori venyige faszene kezdetleges kultúrváltzattól ered.
- ⁸⁶ Vö. *Sóó R.* op. cit. I. 1964. 87—95.
- ⁸⁷ *Pauler Gy.—Szilágyi S.* op. cit. 232.
- ⁸⁸ *Kun G.* megjegyzése uo. — Vö. *Bartha A.* op. cit. 61., aki szintén a négyezres számadatot fogadja el.
- ⁸⁹ *Pauler Gy.—Szilágyi S.* op. cit. 170—171.
- ⁹⁰ *Dunlop, D. M.*: The History of the Jewish Khazars. Princeton Oriental Studies. Vol. VI/1954. 95.
- ⁹¹ *Плетнева, С. А.*: ат. кочевий в городах салтово-маяцкая культура. Москва — Москва 1967. A földvár pusztulásának postquamja *Bartha A.* szerint (op. cit. 99) 812. esztendőben jelölhető.
- ⁹² *плетнева* op. cit. 142.
- ⁹³ *Hegedűs Á.—Kozma P.—Németh M.* op. cit. 142.
- ⁹⁴ *Moór E.* nem szól arról, hogy a Kazár kaganatus területének elhagyása után, tehát Etelközben bort fogyasztottak-e őseink, s amennyiben igen, azt honnan szereztek meg.
- ⁹⁵ V. ö. *Lekiasvili, A.*: Néprajzi Közlemények. IV (1959) 74. — A Szerző szerint itt „elsősorban alacsony, karzóított művelési móddal találkozunk (*dablari*), kisebb mértékben ismert a... *talaveri* mellett a fára futtatott szőlőkultúra: a *maylari* is. Ez utóbbit is múlt század közepén még elsőrendű művelési mód volt, melyet azután a különböző gombabetegségek és a filoxera úgyszólván teljesen elpusztított.” Uo.: „az ún. *talaveri*, vagy *taraveri*... horizontális keresztgerendákra futtatott művelési mód.”
- ⁹⁶ *Patay Á.*: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1964. 196.
- ⁹⁷ *Moór E.* op. cit. 1943. 38 skk., 58 skk.
- ⁹⁸ V. ö. 91. jegyzettel. — *Bartha A.* op. cit. 1969. 17.
- ⁹⁹ *Sági K.—Füzes M.*: Agrártört. Szemle. IX (1967) — *Füzes M.—Sági K.* op. cit. 1968. 361 skk.
- ¹⁰⁰ *Füzes M.—Sági K.* op. cit. 1968. 362—363.
- ¹⁰¹ Vö. *Sági K.—Füzes M.* op. cit. 1967. — *Füzes M.—Sági K.* op. cit. 1968. — Vö. *P. Hartyányi B.—Novák Gy.—Patay Á.*: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1967—1968.
- ¹⁰² *Pákay Zs.—Sági K.*: A szőlőkultúra sajátos szerepe a balatonon tájban. Jelen kötetben található cikk.
- ¹⁰³ *Sági K.*: Antik Tanulmányok. XV (1968) 15—46.
- ¹⁰⁴ *Hegedűs Á.—Kozma P.—Németh M.* op. cit.: cultivar. *Leányka* (p. 224) páraigényes régi magyar erdélyi fajta; cultivar. *Kéknyeli* (p. 238) páraigényes, téli fagnak jól ellenálló, valószínűleg magyar eredetű fajta. A cultivar. *Ezerjő* (p. 227) szintén magyar származású, szárazságot jól

- tűri, csupán a téli fagyra érzékenyebb; a cultivar. *Sárféher* (p. 233) régi, kevésbé érzékeny fajtánk; a *Góhéher* fajtacsoport (p. 240) magyar eredetű, melegkedvelő, de a téli fagyoknak is ellenálló cultivar.-okból tevődik össze.
- ¹⁰⁶ Vö. *Pauler Gy.—Szilágyi S.* op. cit. 742. és irodalma. — *Bakay K.*: Acta Arch. Hung. XIX (1967) 154, 161. — *Török Gy.*: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. 1962.
- ¹⁰⁷ Itt jegyezzük meg, hogy a szeremsi borvidék is a dunántúli szőlészettel egyidőben, római hatásra lendült fel. — Vö. *Sági K.—Füzes M.* op. cit. 1967. — *Füzes M.—Sági K.* op. cit. 1969.
- ¹⁰⁸ *Reuter C.*: M.Ny. LXV (1969) 77.
- ¹⁰⁹ *Holub J.*: Zala megye története a középkorban. III. Pécs, 1933. (Kézirat a keszthelyi Balatoni Múzeum könyvtárában. Ltsz.: 9139—9140.) Vö. Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. 1897. 113.
- ¹¹⁰ *Takáts S.*: Rajzok a török világból. III. Bp. 1917. 251., 256.
- ¹¹¹ Uo.: Donga, dugá, faly. — *Fal* vö. *Bárzi G.* op. cit. 72.; *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 178—9.
- ¹¹² Vö. Magyarország Régészeti Topográfiája. I—IV. Veszprém Megye Régészeti Topográfiája. Bp.
- ¹¹³ *Patay P.—Patay A.*: Arch. Ért. XCII (1965) 163—7.
- ¹¹⁴ *Younger, W.*: Gods, Men and Wine. The Wine and Food Society in association with World Publishing Company. Hungary. 1966. 38., 43., 48., 52., 57. oldali ábrák és szöveg.
- ¹¹⁵ *Younger, W.* op. cit. 128., 139.
- ¹¹⁶ *Younger, W.* op. cit. 174. (Pompei fénykép) — *Hammerton, J. A.*: Wonders of the Past. IV. New York—London. 1923. A 176. oldal után közöl Pompei-ből kitűnő fényképet. — *Baumeister, A.*: Denkmäler des Klassischen Altertums. III. Leipzig—Berlin. 1888. A 2088. oldalon szőlők alatt beásott dolumok. — Vö. 109. jegyzettel.
- ¹¹⁷ *Cato, M. P.*: De agri cultura. V. 2.; XIII. 11. stb.
- ¹¹⁸ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 184—185.
- ¹¹⁹ *Lekiasvili, A.* op. cit. 74. és a képek. — 1 koka = 40 literrel.
- ¹²⁰ A bortároló helyek neve Lekiasvili, A. szerint *čuristavi*, a védőépületét pedig *marani*.
- ¹²¹ *Furtwängler, A.—Reichold, K.*: Griechische Vasenmalerei. Ser. I. München. 1904. Taf. 12., 43., 46., 48—49. stb. — *Tömlő* szavunk *Bárzi G.* szerint (op. cit. 1941. 316) finnugor eredetű szavunk. — *Baumeister, A.* op. cit. III. tömlön lovagló Silenos-t (p. 1641) és a kocsioldalak közötti teret teljesen kitöltő bortömlőt (p. 2087) is közöl.
- ¹²² *Tagán Galimdsán*: Népr. Múz. Ért. XXXII (1940) 146—164.
- ¹²³ *Györfly Gy.*: Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 81., 125—127., 129. stb.
- ¹²⁴ *Takáts S.* op. cit. III. 250.
- ¹²⁵ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 2211.
- ¹²⁶ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 2189.
- ¹²⁷ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 4326.
- ¹²⁸ *Ammianus Marcellinus*: XXX. 1., 9.
- ¹²⁹ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 1254.
- ¹³⁰ *Szamota I.*: A Muremelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból. Bp. 1896. No. 2489.
- ¹³¹ Kiemelés jelen sorok írójától.
- ¹³² *Takáts S.* op. cit. III. 250. — Nem fogadhatjuk el Takáts S. megállapítását, amely szerint a XVI—XVII. században a *bor* és *hordó* ugyanazt a fogalmat jelentette. — *Hord* szavunk pedig finnugor eredetű talán; vö. *Bárzi G.* op. cit. 1941. 126.
- ¹³³ *Szamota I.—Zolnai Gy.* op. cit. 390.: 1434. évi oklevélből Hordowerew családnévet említ. — *Ver* szavunk ismeretlen eredetű; vö. *Bárzi G.* op. cit. 1941. 335.
- ¹³⁴ *Szamota I.* op. cit. 1896. No. 2408. — *Gyárt* szavunk valamely honfoglalás előtti török jövevényszavaink rétegehez tartozik. Vö. *Bárzi G.* op. cit. 1941. 102.
- ¹³⁵ *Dr. Bakay Kornél, dr. Dienes István, dr. Sági Károly* szíves szóbeli közlése, valamint a keszthelyi Balatoni Múzeum publikálatlan ásatásai.
- ¹³⁶ Vö. *Sági K.—Füzes M.*: A régészeti-növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Múzeumi Útmutató Füzetek. 5 (1966) 30—34.
- ¹³⁷ *Bárzi G.* szerint a *teknő* (op. cit. 305) és a *szapu* (op. cit. 281) szavunk valószínűleg valamely honfoglalás előtti török nyelv jövevényszava, bár az utóbbi szó esetében „nagy hangtani nehézségek vannak”.
- ¹³⁸ *Kuzsinszky B.*: Budapest Rég. XI (1932) 74—84.
- ¹³⁹ *Füzes M.—Sági K.* op. cit. 1968. 354—355.
- ¹⁴⁰ *Hollendorfer F.*: Bot. Közl. XV (1916) 92—94.
- ¹⁴¹ *Loeschcke S.*: Denkmäler vom Weinbau aus der Zeit der Römerherrschaft an Mosel, Saar und Ruwer. Trier, 1933.
- ¹⁴² *Szamota I.—Zolnai Gy.* op. cit. 389.: 1391-ben írt oklevélben olvashatjuk „Ad locum fontis scaturientis qui ulgo Hordowkuth apellatur”.
- ¹⁴³ *Takáts S.* op. cit. III. 251—252.
- ¹⁴⁴ Vö. *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 106—107.
- ¹⁴⁵ *Takáts S.* op. cit. III. 256.
- ¹⁴⁶ *Takáts S.* op. cit. III. 255—256.
- ¹⁴⁷ *Holub J.*: A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. 1950—1960. 199.
- ¹⁴⁸ *Holub J.* op. cit. 199—200.
- ¹⁴⁹ *Czuczor G.—Fogarasi J.*: op. cit. I. 1862. 1063.
- ¹⁵⁰ *Bárzi G.* op. cit. 342.
- ¹⁵¹ Kiemelés jelen sorok írójától.
- ¹⁵² *Takáts S.* op. cit. III. 257.; 2. jegyzetben.
- ¹⁵³ Tapszatalatunk szerint a szó általánosan ismert a Balaton mellékén, Kiskunságban, Dél-Bácskában. — Vö. *Vajkai A.*: A Népr. Múz. Ért. XXX (1938) 179—180.
- ¹⁵⁴ *Finály H.*: Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből. XVI (1897) No. 558.
- ¹⁵⁵ *Füßy T.*: A zalavári apátság története. Bp. 1902. 129. réből. XVI (1897) No. 558.
- ¹⁵⁶ *Szamota I.*: A schlägi magyar szójegyzék. Bp. 1894. 6—7. „Cucurbita Pepo” helyesen „Cucurbita pepo L.”
- ¹⁵⁷ Újabbán divatba jött a díszitőkök lakáskultúrában való felhasználása. Ennek során a *Lagenaria siceraria* (Mol.) Standley. változatait is szívesen alkalmazzák. Így e faj cultivar.-ai újra terjedőben vannak.
- ¹⁵⁸ *Szamota I.—Zolnai Gy.* op. cit. 1004.
- ¹⁵⁹ Vö. *Priszter Sz.—Csapody V.* op. cit. No. 1429. — *Csapody V.—Priszter Sz.* op. cit. 90., 120. — *Schermann Sz.*: Magismeret. I. Bp. 1966. 761. No. 1463.
- ¹⁶⁰ Adatközlő: *Timothy Istvánné* (1953), Battonya, Damjanich J. utca 12.
- ¹⁶¹ Adatközlő: *Fülöp Ferenc*: (1958), Kiskunmajsa, Fő utca 10.
- ¹⁶² Adatközlő: *Csermák Borbála* (1969), Ercsi (azelőtt titeli lakos). Szerinte a titeli halászkövek kabaknak csupán a palack és körtealakú változatokat neveztek, amit bőjének használtak többek közt.
- ¹⁶³ *Petánovits Katalin* néprajzos kollegina szíves szóbeli közlése.
- ¹⁶⁴ *Gombocz Z.* op. cit. 20.
- ¹⁶⁵ *Episcarpium* (exocarpium) terméshártya külső rétege. A kérdéses fajnál ez kiszáradva csontszerűen kemény és hosszan eltartható.
- ¹⁶⁶ *Tagán Galimdsán* op. cit. 153.; fénykép.
- ¹⁶⁷ A *káposzta* szó a növénytan szakirodalomban hármas jelentésű, amely tagozódás az írásos emlékekben is követhető: 1., *Káposzta*-nemzettség (*Brassica L.*), 2., *Brassica oleracea L.* faj étkezésre- és takarmányozásra használt kultúrátváltozatait s formáit. — Legszűkebb értelmezésben jelenti a 3., *fejeskáposztát* (*B. oleracea L. convar. capitata (L.) Duch. f. alba Lam.*) — Vö. *Csapody V.—Priszter Sz.* op. cit. 95.
- ¹⁶⁸ *Давыдов, Н. Н.*: Ботанический словарь русско-английско-немецко-французско-латинский — Москва, 1966, 66.
- ¹⁶⁹ *Cato, M. P.* op. cit. CLXV; 156—157. stb. — *Martialis, M. V.*: III. 47.; V. 78.; VII. 31.; X. 48.; XIII. 7. stb. — *A. Persius, F.*: Sat. VI. 69. stb.
- ¹⁷⁰ *Soó R.* op. cit. III. 1968. 282. 289. — *Schermann Sz.* op. cit. I. 509.
- ¹⁷¹ *Bartha A.* op. cit. 87.
- ¹⁷² *Bárzi G.* op. cit. 314—315.
- ¹⁷³ *Pauler Gy.—Szilágyi S.* op. cit. 232. — *Bartha A.* op. cit. 87.
- ¹⁷⁴ Vö. *Bartha A.* op. cit. 23—27., 87. — *Bartha A.* op. cit. 1969. 15—17., 21—23.
- ¹⁷⁵ *Плетнева* op. cit. 145 skk. — *Bartha A.* op. cit. 1969. 17., 19.
- ¹⁷⁶ *Pauler Gy.—Szilágyi S.* op. cit. 158., 169., 170—171. 232.
- ¹⁷⁷ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 74.
- ¹⁷⁸ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 85.
- ¹⁷⁹ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 90.
- ¹⁸⁰ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 114.
- ¹⁸¹ *Bárzi G.* op. cit. 175.
- ¹⁸² *Bárzi G.* op. cit. 285—286.
- ¹⁸³ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 120.
- ¹⁸⁴ *Ed.gabona* alapalakja finnugor eredetű (*Lakó Gy.—Rédei K.* 137—138., és irodalma).
- ¹⁸⁵ Ugor alapalakokkal rendelkező szavunk (*Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 188—189.), a *kalász* ősi megfelelője (*Szamota I.* op. cit. 1894. No. 969. és *Finály H.* op. cit. No. 444.)
- ¹⁸⁶ Vö. *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 207.
- ¹⁸⁷ *Bárzi G.* op. cit. 107.
- ¹⁸⁸ *Gombocz Z.—Ligeti L.* op. cit. 20.
- ¹⁸⁹ *Moór E.* op. cit. 1943. 15., 22. — Vö. *Bartha A.* op. cit. 1969. 15., ahol még más ekés- és kerti földműveléshez tartozó bolgár-török, valamint alán jövevényszavunkat is megtaláljuk.
- ¹⁹⁰ Általánosan ismertnek találjuk Ábrahámhegyen, Balatonmáriafürdön, Becehegyen, Badacsonyon, Csupakon, Siófokon, Szentgyörgyhegyen, Vörson.
- ¹⁹¹ Adatközlő: *Csermák Borbála* (1969) Ercsi, azelőtt titeli lakos.
- ¹⁹² *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 3288.
- ¹⁹³ *Melich J.* op. cit. 46 : 7.
- ¹⁹⁴ *Melich J.* op. cit. 46—47. szócsoportban.
- ¹⁹⁵ *Bartha A.* op. cit. 1969. 20—21.
- ¹⁹⁶ *Bárzi G.* op. cit. 94.
- ¹⁹⁷ *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. I. 1864. 1062.
- ¹⁹⁸ Vö. a 190. jegyzettel és Cserszegtomaj, Gyenesdiás.
- ¹⁹⁹ *Petánovits Katalin* szíves szóbeli közlése.
- ²⁰⁰ *Rosner Gyula* szíves szóbeli közlése.
- ²⁰¹ *Gönyei S.*: Népr. Ért. XXXII (1940) 39.
- ²⁰² Adatközlő: *Csermák Borbála* (1969) Ercsi, azelőtt titeli lakos.
- ²⁰³ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 3226.
- ²⁰⁴ *Melich J.* op. cit. 48 : 25.
- ²⁰⁵ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 188—189.
- ²⁰⁶ *Finály H.* op. cit. No. 441. — *Borbás V.*: Term. Tud. Közl. 1894. Pótf. 20f.
- ²⁰⁷ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 225..
- ²⁰⁸ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 171—172.
- ²⁰⁹ *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. II. 1864. 564.
- ²¹⁰ *Younger, W.* op. cit. 44. Tébai sír falfestménye.
- ²¹¹ *Melich J.—Veress I.* op. cit. No. 3599.
- ²¹² *Szamota I.*: A Muremelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból. Bp. 1896. No. 1985.
- ²¹³ Adatközlő: *Fülöp Ferenc* (1957) Kiskunmajsa Fő utca 10.
- ²¹⁴ Szőlő taposását az egyiptomiak és a görögök is jól ismerték. — Vö. *Younger, W.* op. cit. 38., 43—44., 57., 128.
- ²¹⁵ *Melich J.* op. cit. 52 : 5, 9., 11—13.
- ²¹⁶ *Lakó Gy.—Rédei K.* op. cit. 190—191.
- ²¹⁷ *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 1447.
- ²¹⁸ *Fülöp Ferenc* adatközlő (213. jegyzet) *lé* alatt 'friss must'-ot értett.
- ²¹⁹ Vö. 220. jegyzettel és *Szamota I.—Zolnai Gy.* op. cit. 740—741.
- ²²⁰ *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. V. 1870. 23., in: Palánt.
- ²²¹ A gyümölcslegyfélék-családjába (*Drosophilidae*) több mint 750 faj tartozik (*Dudich E.—Loksa I.*: Állattrendszertan. Bp. 1969. 421.) — A Szovjetunió területén is elterjedt.
- ²²² Vö. *Czuczor G.—Fogarasi J.* op. cit. I. 1862. 746.
- ²²³ *Fehér G.*: Arch. Hung. VII (1931) 1—2.
- ²²⁴ *Moór E.* op. cit. 1943. 14—15., 18—22., 39., 43., stb.

Archäo-botanische Anmerkungen zum Artikel „Wein und Trauben“ von Elemér Moór

Unserer Ansicht nach kann die Geschichte einer Pflanzengattung nur dann geklärt werden, wenn die wissenschaftlichen Erkenntnisse der verschiedenen Forschungszweige der Botanik, besonders der Archäo-Botanik sowie die der Archäologie und der ihr verwandten Wissenschaften: Geschichte, Volkskunde und Linguistik verglichen werden. Dabei verwenden aber einzelne Sprachwissenschaftler zur Klärung des Sachverhalts lediglich einen Teil der auf den Gegenstand bezüglichen Angaben ihrer Disziplin, ohne sich um die Erkenntnisse der auf die konkrete Frage bezüglichen anderen Disziplinen zu kümmern. Dies mußten wir auch in Zusammenhang mit dem im Titel genannten Artikel aus der Feder von Elemér Moór (erschieden im Heft 65 v. J. 1963, S. 413—23 der *Nyelvtudományi Közlemények*) feststellen.

Verfasser dieses Artikels will den Nachweis führen, daß den ungarischen Stämmen zur Zeit der Landnahme weder der Weinbau, noch der Anbau von Hackfrüchten bekannt war. Die ungarischen Stämme sollen diese Kulturarten erst von den im X. und XI. Jahrhundert im Karpatenbecken sesshaft gewordenen slawischen Stämmen erlernt haben. Den Beweis seiner Behauptung erblickt er in den slawischen Lehnwörtern zur Bezeichnung von weinbauwirtschaftlichen Ausdrucksformen. Die von ihm diesbezüglich angeführten Wörter bilden aber nach unserem Dafürhalten nur einen Bruchteil des in Frage kommenden gesamten Wortschatzes. Unserer

Meinung nach wäre es ein Fehlurteil, auf Grund einiger aufs Geratewohl herausgegriffener Kennwörter wirtschaftshistorische und ethnische Folgerungen zu ziehen.

Im Sinne des zur Verfügung stehenden linguistischen, archäologischen, historischen und botanischen Dokumentationsmaterials betrachten wir es als erwiesen, daß in den Eiszeiten des Pleistozän die unmittelbar vorangehende Stammes-pflanze der heutigen Weintraube (*Vitis vinifera*, L.) in Europa — mit Ausnahme des Mittelmeergebiets — zugrundegegangen war. Ihr Wiederaufbau begann erst mit dem archäologischen Neolithikum. Die altungarischen Stämme wurden in Lebedien (Chasaren-Chanat) mit der Kultur des Traubengewächses bekannt und seither wurde es von ihnen auch dauernd kultiviert.

Ein anderer Vorläufer unserer heimischen Weinbaukultur reicht in die Agrotechnik zur Zeit der Römerherrschaft zurück, die nachweisbar auch die Stürme der Völkerwanderung überdauert hat.

Wir sind überzeugt, daß im Zusammenhang mit der Weinbaukultur ethnische Eigenheiten überhaupt nicht in Frage kommen können, zumal es sich um ein Genußmittel der breitesten Massen handelt. Andererseits aber gehört der aus Traubensaft gegorene Wein auch zu den unentbehrlichen Sinnbildern der heidnischen und christlichen Ritualvorschriften.

Miklós Füzes

Notes archéo-botaniques sur l'article «Le vin et le raisin» de M. Elemér Moór

Selon nous, on ne peut éclaircir l'histoire d'une espèce de plante qu'en confrontant les résultats obtenus des différentes branches de recherches botaniques, surtout ceux de l'archéobotanique; ceux de l'archéologie et des disciplines voisines: des sciences historiques, de l'ethnographie et aussi de la linguistique. En même temps, certains linguistes n'utilisent à leur travail qu'une partie des données linguistiques sans prendre en considération les résultats des autres disciplines qui concernent pourtant le même problème. C'est ce que nous pourrions reprocher à M. Elemér Moór à propos de son article mentionné (paru dans le numéro 65/1963 des *Nyelvtudományi Közlemények*, pp. 413-423.)

Selon M. Moór, avant la conquête arpadienne, les Hongrois ne connaissaient pas la viticulture, même la houe leur aurait été inconnue. Selon M. Moór les Hongrois auraient connu l'une et l'autre chez les peuples slaves, habitant le bassin des Carpates. Il considère les mots d'emprunt slaves désignant les notions relatives à la viticulture comme les preuves de sa thèse. Mais, selon nous, le vocabulaire utilisé

ne représente qu'un fragment du lexique de la matière en question. A notre avis, il est hasardeux de tirer, à la base de mots choisis arbitrairement, des conclusions dans le domaine de l'histoire et de l'ethnique.

A la base des données linguistiques, archéologiques, historiques et botaniques, nous considérons comme fait prouvé que l'ancêtre immédiat de la vigne (*Vitis vinifera* L.) a disparu de l'Europe — excepté la région méditerranéenne — au pléistocène glaciaire. Nous pouvons supposer son implantation depuis le néolithique. Nos ancêtres ont connu cette plante en Lebedie (au Khanat Kazar) et depuis ce temps il ne cessaient de la cultiver. Un autre antécédent de notre viticulture actuelle est l'exercice agrotechnique des Romains, puisqu'il est prouvé que cet exercice a survécu la migration des peuples. Nous sommes convaincu que l'on peut chercher des caractéristiques ethniques dans la viticulture, vu que le raisin est une denrée alimentaire très répandue, et le vin — boisson résultant de la fermentation du raisin — est un accessoire indispensable du rite payen et chrétien.

Miklós Füzes

Замечания археоботанического характера к статье Элемера Моора „Вино и виноградники“

Историю отдельных видов культурных растений, по нашему мнению, можно проследить только при комплексном изучении и сопоставлении таких дисциплин, как археоботаника, археология и примыкающие к ней дисциплины, история, этнография и не в последнюю очередь — лингвистика. Использовать же только часть лингвистического материала, относящегося к данной теме, оставив без внимания знания, накопленные другими отраслями науки — довольно легкомысленно. Как раз это можно сказать о статье Элемера Моора («Нельвудоманьи кёзлеменьк» № 65 (1963) стр. 413—423).

По мнению Элемера Моора, до обретения родины венгры не были знакомы не только с виноградарством, но и вообще с земледелием. Он считает, что венгры переняли это в X—XI вв. у славян, живших в Карпатском бассейне. Это свое положение он аргументирует тем, что в венгерском языке слова, выражающие эти понятия — все славянского происхождения.

По нашему мнению, тот запас слов, который им приводится для доказательства своего положения, является лишь незначительной частью лексического материала,

выражающего понятия, относящиеся к области виноградарства и виноделия. Довольно рискованно на основании отдельных слов делать далеко выходящие выводы историко-экономического и этнического характера.

На основании лингвистических, археологических, исторических и ботанических данных мы считаем абсолютно доказанным, что непосредственный предок винного сорта винограда (*Vitis vinifera* L.) в Европе, за исключением субтропиков, вывелся. Внедрение его налось в нолите. Наши предки познакомились с возделыванием этого растения в Левадии и, начиная с этого времени, постоянно занимались его выращиванием. Второй источник современной культуры винограда восходит к римской агротехнической практике, которая совершенно определенно пережила бурю великого переселения народов. Мы убеждены, что нет надобности искать в виноградарстве этнических черт. Это предмет питания, а его производное — предмет удовольствия, хотя вино как у язычников, так и у христиан является и непременной принадлежностью культовых ритуалов.

Миклош Фюзеш